

Stichting Monumenten Bezit

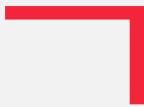
Jaarverslag 2018

INHOUDSOPGAVE

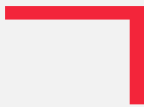
IN HET KORT	4	BESTEMMINGSFONDS ACHTERSTALLIG ONDERHOUD	24
STICHTING MONUMENTEN BEZIT	5	OMGANG VRIJ BESTEEDBAAR VERMOGEN	24
ALGEMEEN	5	OVERIGE RESERVES	24
VEERE: VONDST GRAFZERK GROTE KERK	5	RISICO'S	25
INSTANDHOUDING	6	ALGEMEEN	25
VERWERVING VAN DE OOSTKERK	6	LEEGSTAND	25
PUBLIEKSBEREIK	7	SCHADE	25
ARTIKELN	7	ONVERWACHT ONDERHOUD	25
RAAD VAN TOEZICHT	8	WET EN REGELGEVING	25
AUDIT	8	JAARREKENING	26
ALGEMEEN	9	BALANS PER 31 DECEMBER 2018	26
VERHUIZING	10	STAAT VAN BATEN EN LASTEN OVER 2018	27
IN MEMORIAM PAUL VERKUIJL	10	TOELICHTING OP DE JAARREKENING	28
HERITAGE DEVELOPMENT MODEL	11	ALGEMEEN	28
SAMENWERKING KENNISCENTRUM WATERLINIES	12	GRONDSLAGEN VOOR DE BALANSWAARDERING	29
MONUMENTEN	13	GRONDSLAGEN VOOR DE RESULTAATBEPALING	31
ALGEMEEN	13	TOELICHTING OP DE BALANS	32
HEILIGERLEE	16	ACTIVA	32
KASTEEL RADBOUD	19	TOELICHTING OP DE STAAT VAN BATEN EN LASTEN	36
DE OOSTKERK	21	OVERIGE GEGEVENS	38
FINANCIËN	24	CONTROLEVERKLARING	38
ALGEMEEN	24	ARTIKELN	41
		RUÏNE VAN TEYLINGEN	41
		DE MODERNISERING VAN DE VESTING NAARDEN IN DE NEGENTIENDE EEUW	62

BIJLAGE	82
SPECIFICATIE VAN DE MONUMENTEN	82

IN HET KORT

PUBLIEKSBEREIK

In 2018 is een nieuw informatiebord bij het gedenkmonument van Graaf Adolf in Heiligerlee geplaatst. De eerste artikelen en restauratieverslagen werden online gepubliceerd.

DE OOSTKERK

Sinds 24 oktober 2018 heeft SMB er een nieuw Rijksmonument uit de top 100 monumenten erbij! Welkom Oostkerk!

VERHUISD

SMB is verhuisd naar landgoed Trompenburgh! In deze monumentale zeventiende-eeuwse buitenplaats is sinds maart 2018 ons kantoor gevestigd.

HDM

NIEUWE SOFTWARE

Dit jaar hebben we de nieuwe database in gebruik genomen die onze volledige administratie beheert. Hierdoor kan de kennis over de monumenten gewaarborgd worden.

ONDERHOUD

Het grootste instandhoudingsproject ging in 2018 van start. In samenwerking met Nico de Bont wordt het metselwerk van de vestingmuur in Naarden onderhouden.

KLEURONDERZOEK

In de Vesting Naarden werd de historische buitenkleur onderzocht voor het schilderonderhoud van 2018. Met succes! Blauwgroen komt terug in de vesting.

STICHTING MONUMENTEN BEZIT

De Stichting Monumenten Bezit (SMB) is opgericht in 2014 met maar één doel: het instandhouden van historisch waardevolle bouwwerken, door deze te verwerven, te restaureren en te verhuren.

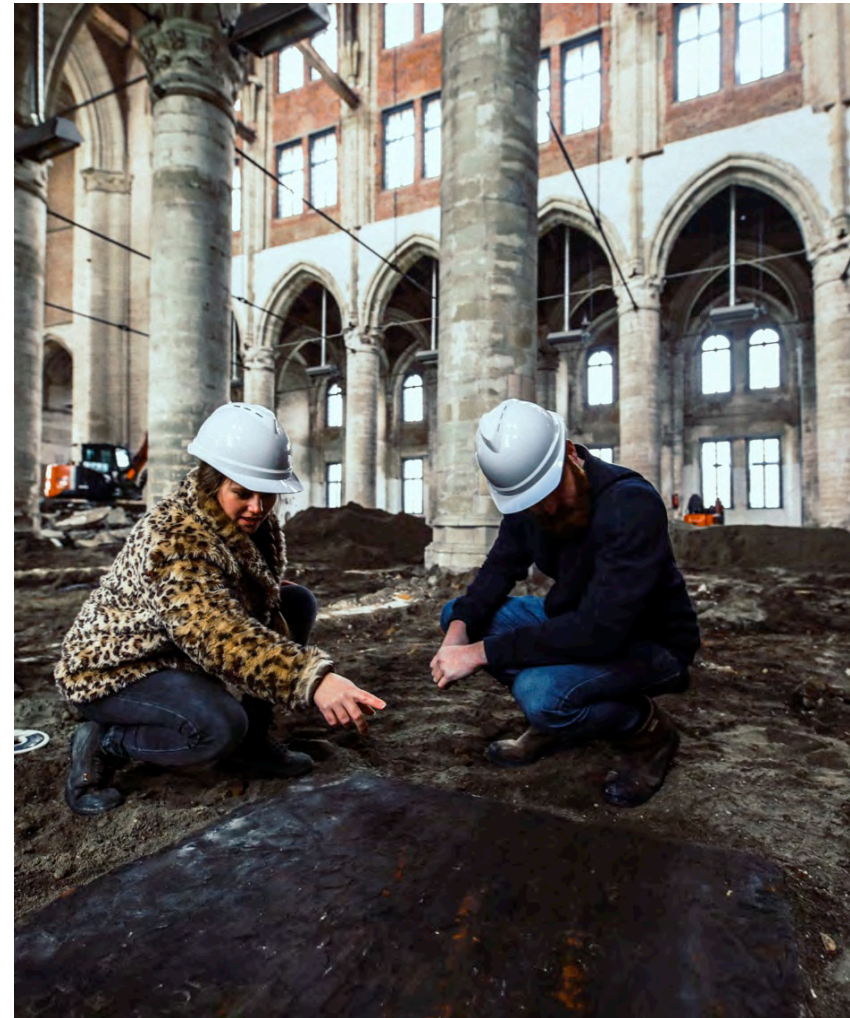
De SMB richt zich dan ook primair op het instandhouden van de monumenten en/of cultuurhistorisch waardevolle gebouwen in haar bezit.

De SMB is een nationale beheersorganisatie voor alle typen monumenten. Zij heeft traditioneel beheer en behoud van haar erfgoed voorop staan, maar schuwt vernieuwing van de manier waarop dat wordt georganiseerd zeker niet. De SMB heeft momenteel een portefeuille van dertig monumenten.

Algemeen

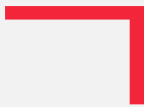
Kennis over instandhouding, restauratie en herbestemming ligt aan de basis van een verantwoord beheer van monumenten. Dit basisbeginsel is in 2016 en 2017 in de organisatie verankerd. Het hebben van deze expertise is een eerste stap. Een tweede is het steeds beter leren kennen van de monumenten zelf.

Het vergaren van kennis over onze monumenten betreft niet alleen de bouwtechnische aspecten, maar ook de historie van elk object. In 2017 is hiervoor extra inhoudelijke expertise in huis gehaald en in 2018 heeft het onderwerp extra aandacht gekregen. Diverse historische onderzoeken werden intern uitgevoerd en hebben geleid tot een aantal publicaties in verschillende tijdschriften.

Veere: vondst grafzerk Grote Kerk

Instandhouding

Dit jaar begon voor de SMB het grootste instandhoudingsproject, namelijk het onderhoud van het metselwerk van de vestingmuren van Naarden. Nadat in 2017 de voorbereidingen hiervoor waren getroffen, is in 2018 gestart met de uitvoering. Dit is opgezet als een proces dat uitgaat van een continu, jaarlijks terugkerend onderhoud.

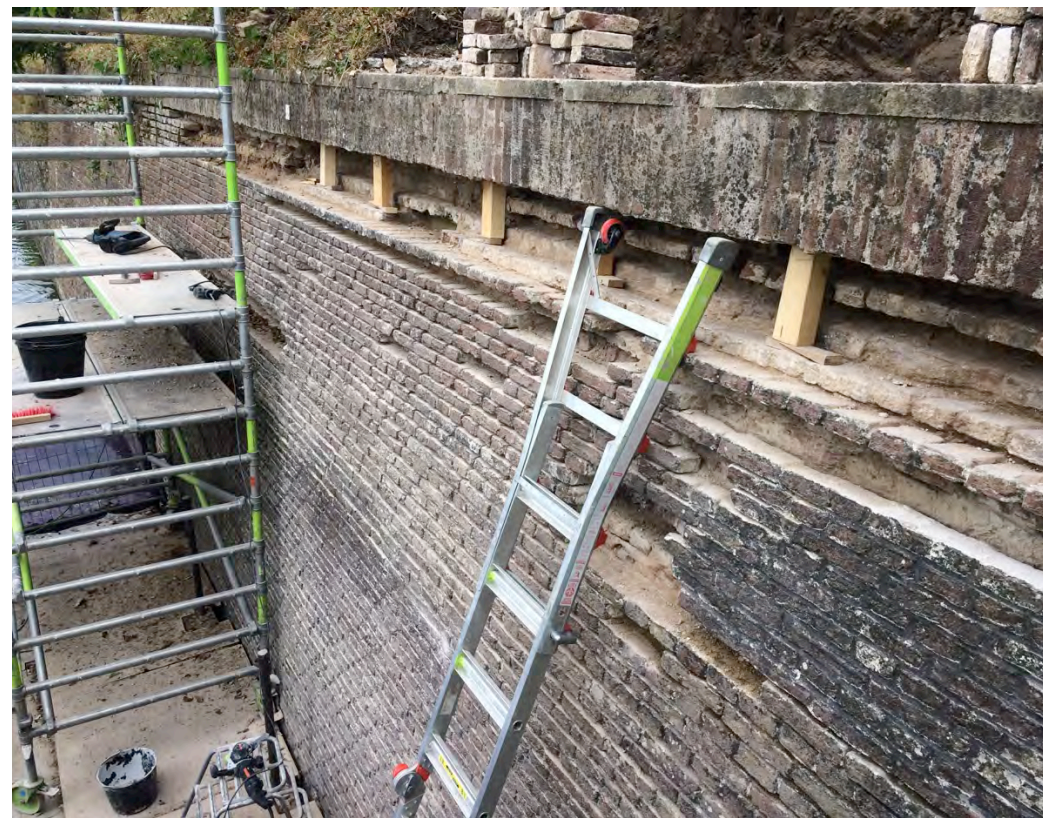
Kasteel Radboud kreeg in 2018 ook een flinke impuls. Het interieur werd gerestaureerd, installaties werden vernieuwd en het casco werd in zijn geheel aangepakt.

In het afgelopen jaar heeft de oververhitting in de bouwwereld ook de monumentensector bereikt. De prijzen stijgen en bouw materieel is schaars. De gevolgen zijn direct in de praktijk merkbaar. Zo is het onderhoudsproject in Zierikzee bijvoorbeeld uitgesteld wegens een gebrek aan steiger materiaal. Het werk kon hierdoor pas in 2019 worden gestart. Daarnaast merken we met name bij herbestemmingen een hogere prijsstelling bij aannemers. Het is een ontwikkeling die we nauwgezet volgen.

Verwerving van de Oostkerk

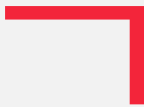
Het jaar werd afgesloten met de verwerving van een nieuw monument. Op 24 november vond in Middelburg de feestelijke overdracht van de Oostkerk plaats. Bij de overdracht en het aansluitende avondprogramma waren circa 500 mensen aanwezig. De overdracht is om twee redenen bijzonder. Voor het eerst heeft de SMB een monument verworven van een niet-overheidsinstantie. Daarnaast staat de Oostkerk in de 'Top 100 van de Nederlandse monumenten' van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De Oostkerk is het vijfde monument uit deze Top 100 dat in bezit is van SMB. De andere vier zijn: de Sassenpoort in Zwolle, Slangenburgh in Doetinchem, Trompenburgh in 's-Graveland en de Sint-Bavokerk in Aardenburg. Geen andere organisatie in Nederland is zo bevoorrecht.

Inmiddels is de exploitatie van de Oostkerk gestart en staan de eerste activiteiten gepland. Het meest in het oog springend zijn de benefietconcerten van Bløf en Racoon. Beide bands treden belangeloos op in de Oostkerk om geld in te zamelen voor de herinrichting.

Naarden: uitvoering herstel metselwerk vestingmuren

Publieksbereik

Naast het in huis hebben van kennis, is het delen daarvan inmiddels een vast onderdeel geworden in de bedrijfsvoering. De monumenten in de portefeuille van de SMB vertellen elk een bijzonder verhaal en zijn verbonden met de vaderlandse geschiedenis. Lokaal worden deze verhalen op verschillende manieren onder de aandacht gebracht. Dit brengt de mensen in contact met het erfgoed. De SMB wil echter verder gaan. Door een attractieve beleving te bieden met een goed verhaal is een locatie aantrekkelijk voor bezoekers en dat maakt een gezonde exploitatie mogelijk. Vanuit de SMB willen we daarom stimuleren dat deze verhalen op een grotere schaal onder de aandacht gebracht worden. Ook willen we bevorderen dat het publiek de monumenten in onderling verband kan zien. De wederzijdse (historische) samenhang tussen de monumenten is een verrijking en een versterking van het verhaal dat per locatie wordt verteld. Daarnaast zal het de samenwerking tussen de exploitanten van de verschillende monumenten versterken. Het onderling uitwisselen van ervaringen is hierbij een eerste stap. Een volgende stap richt zich op het uitwisselen van activiteiten en het naar elkaar verwijzen in de communicatie. Hierdoor ontstaat letterlijk en figuurlijk meer samenhang in de portefeuille en wordt de individuele positie van de monumenten in een groter collectief gestimuleerd en versterkt. Tevens richten we ons op educatie en zal er gericht een verbinding gemaakt worden met het onderwijs.

In 2018 is er een eerste stap gezet om bij de monumenten zelf de bezoekers van informatie te voorzien. Zo vond in Heiligerlee 450 jaar geleden de gelijknamige veldslag plaats. Ter ere daarvan werd bij het monument van graaf Adolf van Nassau een nieuw informatiebord geplaatst. Drie thema's zijn uitgelicht; de historische context, de hoofdpersoon en het monument zelf.

In 2019 zullen bij andere monumenten vergelijkbare informatiedragers worden opgesteld, waarop deze drie thema's steeds terugkeren. In 2018 zijn hiervoor de voorbereidingen getroffen.

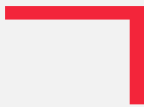
Ook op andere manieren deelt de SMB haar kennis. Zo zijn in 2018 diverse artikelen verschenen. Eén van de successen van 2018 is de samenwerking met het Kenniscentrum Waterlinies (KCW). Inzichten die wij op doen bij de vesting Naarden, wordt ingebracht bij het kenniscentrum. Andersom wordt kennis van het KWC met ons gedeeld dankzij de detachering van één van onze specialisten bij het kenniscentrum.

Artikelen

Ook dit jaar publiceren wij twee artikelen in het jaarverslag. In 2017 en 2018 is veel onderzoek verricht naar de ruïne van Teylingen en de vestingwerken van Naarden. Vooruitlopend op de restauratie werd de ruïne van Teylingen steen voor steen geïnventariseerd. Ook het gebied rondom de ruïne, het zogenoemde groene deel, heeft uitgebreide aandacht gekregen en is inmiddels de kern geworden van een studie naar mogelijke herontwikkelingen. In Naarden is uitgebreid archiefonderzoek uitgevoerd, dat heeft geleid tot nieuwe inzichten in de militair-strategische ontwikkeling van de vestingwerken.

Raad van toezicht

De Raad van Toezicht heeft in 2018 zes keer vergaderd, te weten vier reguliere vergaderingen, één bijzondere vergadering inzake de besluitvorming over de Oostkerk in Middelburg en één interne vergadering (zonder bijzijn van de directeur-bestuurder). De Raad van Toezicht bestaat uit drie leden. In 2018 zijn er geen wijzigingen geweest in de samenstelling.

Met de invoering en de structurering van de kwartaalrapportages is een belangrijke verbetering gemaakt in de informatievoorziening naar de Raad van Toezicht. Ook geeft dit de directie meer houvast bij het informatiemanagement van de SMB. De rapportagelijnen over financiële kerngegevens alsmede over de projectplanning is volgens een vaste structuur vormgegeven, zodat deze per periode goed te vergelijken en te beoordelen is. Dit stelt de Raad van Toezicht in staat om zich een goed beeld te vormen van de stand van zaken en om als toezichthouder het gesprek op inhoud te voeren met de directie. Voorts is de uitwerking van de governancestructuur in het afgelopen jaar ter hand genomen. De gesprekken hierover worden door de Raad van Toezicht beoordeeld als transparant, open en constructief.

Het risicomanagement is in het afgelopen jaar eveneens op een hoger niveau gebracht en meer structureel ingebed in de organisatie. Door het inzichtelijk hebben van de belangrijkste risico's wordt het mogelijk om het toezicht meer specifiek uit te oefenen en om hierover in dialoog te treden met de directie.

Audit

Conform de afspraken in de koopovereenkomst uit 2016 (de overdracht van 29 monumenten door het Rijksvastgoedbedrijf via de Nationale Monumentenorganisatie) heeft in 2018 de audit over 2017 plaatsgevonden. Deze audit is uitgevoerd door een onafhankelijke externe accountant, namelijk Davvero Accountants uit Aalsmeer. De Tweede Kamer is hierover geïnformeerd via een kamerbrief van toenmalig minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, dr. R.H.A. Plasterk. In de brief is het vertrouwen uitgesproken dat de 29 monumenten in goede handen zijn. Over 2018 zal opnieuw een audit worden gedaan.

Oostkerk: Interieur vanaf de lantaarn

ORGANISATIE

Algemeen

Stichting Monumenten Bezit is een cultureel-maatschappelijke organisatie. Zij heeft de status van een culturele ANBI. De SMB hanteert de gedragscode *Code Cultural Governance*, waarbij gekozen is voor het Raad-van-Toezicht-model. De Raad van Toezicht bestaat uit drie leden. De SMB wordt bestuurd door een directeur-bestuurder en heeft zes personen in loondienst.

De instandhouding van monumenten is een continu proces dat altijd in ontwikkeling is. De SMB weet de juiste balans te vinden tussen efficiëntie en gelijkmatigheid. Efficiëntie wordt bereikt door werkzaamheden te combineren. Tegelijkertijd zorgt een gelijkmatige spreiding van de werkzaamheden ervoor dat de omvang van de ingrepen beperkt en beheersbaar is.

In 2018 is men begonnen met het opstellen van diverse routekaarten die Nederland duurzamer moet maken. Ook voor de monumentensector is een routekaart in ontwikkeling. Ten behoeve van de routekaart zijn verschillende werkgroepen opgezet om goed in beeld te brengen waar de monumentensector nu staat op het gebied van duurzaamheid, en waar zij naar toe moet. Vanuit de SMB wordt actief deelgenomen aan twee werkgroepen; *Plannen maken verduurzaming eigen monumenten* en *Pilots*. De definitieve routekaart 'Verduurzaming monumenten' wordt naar verwachting gepubliceerd in september 2019 en zal effect hebben op de gehele monumentensector.

Op 22 juni 2018 verscheen de beleidsnota 'Erfgoed Telt', waarin het kabinet de waarde van erfgoed erkent en aangeeft daarin te willen investeren. De komende jaren is er €325 miljoen extra beschikbaar gesteld. De beleidsbrief 'Erfgoed Telt' gaat specifiek in op het erfgoedbeleid. De nadruk ligt hierbij op instandhouding en herbestemming, de positionering in de leefomgeving en de verbindende kracht van erfgoed. Voor de SMB biedt dit een kans om de monumenten nog sterker te verankeren in en te verbinden met de samenleving. Ook geeft het een ruimere mogelijkheid om functies toe te voegen aan monumenten en daarmee een economische drager te creëren die de instandhoudingskosten kan dekken.

Verhuizing

In maart startte de herbestemming van het klooster Onze-Lieve-Vrouwe-Ter-Eem in Amersfoort. De SMB verhuisde hierom in zijn geheel naar landgoed Trompenburghin 's-Graveland. Het leegstaande souterrain bleek gedurende het jaar de ideale plek om vanuit te opereren. Het besluit viel dan ook al snel om van Trompenburgh de permanente vestigingslocatie te maken. Alle bezoekers krijgen inmiddels standaard bij hun eerste bezoek een korte rondleiding en een toelichting in de befaamde koepelzaal. Trompenburgh is hiermee het 'vlaggenschip' geworden van de SMB.

In memoriam Paul Verkuijl

Op 30 april 2018 kwam onze collega Paul Verkuijl om het leven bij een ongeval tijdens het werk op de vesting Naarden. Paul was vanaf de oprichting van de SMB in 2016 betrokken bij het groenonderhoud van de vesting. Hij raakte in twee jaar van intensieve samenwerking onlosmakelijk met de vesting verbonden. Als groenbeheerder was Paul meer dan een beheerder van het groen. In gezamenlijkheid werden de beheervisies vastgesteld en al wandelend, over en rond de vesting, werd bekeken hoe het aanzicht van het groen kon worden geoptimaliseerd. Hij hielp bij allerhande onderhoudswerkzaamheden en dat oversteeg het pure groenonderhoud. Paul was het aanspreekpunt voor bewoners en huurders. Bovenal was hij voor zijn collega's van de SMB een belangrijk klankbord. De dood van Paul is op zowel persoonlijk als zakelijk gebied dan ook een zeer groot verlies.

Landgoed Trompenburgh vanaf tuinzijde

Heritage Development Model

In 2017 is de keuze gemaakt om af te stappen van bestaande softwarelicenties voor vastgoedbeheer. Veel bestaande producten sluiten onvoldoende aan op de specifieke eisen die het beheer van monumenten stelt. Maatwerk ontbreekt en bij monumenten is dit vaak juist van belang. Om die reden is gekozen om Heritage Development Model (HDM), een bestaand systeem, over te nemen en door te ontwikkelen in eigen beheer.

HDM is een databasemodel waarin wij onze volledige administratie hebben opgenomen. Het systeem maakt dat interne en externe processen, met name ook financieel, beter controleerbaar en beheersbaar zijn. Het creëert op elk gewenst moment een overzicht van de instandhouding en de financiële situatie van onze vastgoedportefeuille.

Centraal in de database staan de monumenten en de organisatie. HDM biedt de mogelijkheid om de kennis over onze monumenten te borgen binnen de database. Elke dag wordt nieuwe of hernieuwde kennis opgedaan van de monumenten. Dit kan zowel een technisch aspect betreffen als in de onderzoekssfeer liggen. Deze informatie wordt opgeslagen in HDM. HDM bevat tools die ervoor zorgen dat gegevens op de juiste plek worden ingevoerd en dat er volgens de juiste processen wordt gewerkt.

Deze informatie en processen worden direct aan de monumenten gekoppeld. De bestaande situatie van een locatie en het gebruik daarvan worden vastgelegd en ook worden de betrokken partijen en personen bijgehouden. Economische aspecten als het onderhoud, toekomstige (her)investeringen en het opbrengstpotentieel zijn intrinsieke kenmerken die worden opgenomen in de database. Kwaliteitsnormen liggen vast in een bestek dat is verwerkt in de database. Hierbij wordt gewerkt conform de vastgestelde standaarden voor (bouwhistorisch) onderzoek en de uitvoeringsrichtlijnen van ERM.

De toetsing op de uitvoering wordt door de teamleden gedaan. Afhankelijk van het project en de projectleider is er daarom wel ruimte voor kleine verschillen.

De database helpt om de gehele opgave te overzien en stelt SMB in staat om onderliggende verbanden te ontdekken. Een ruimtelijke inventarisatie van de monumenten, hun typologie, morfologie en bestaand gebruik maakt het mogelijk om toekomstscenario's te ontwikkelen op het gebied van onderhoud en herbestemming. Deze toekomstscenario's kunnen in de database worden ingevoerd en op hun economische haalbaarheid worden getoetst.

HDM wordt in 2019 doorontwikkeld. De ontwikkeling zal zich richten op de koppeling met andere databases waarin informatie over de monumenten is vastgelegd. Ook kan met het systeem de gehele administratie papierloos worden ingericht.

Samenwerking Kenniscentrum Waterlinies

Sinds september 2018 is SMB een samenwerking aangegaan met het Kenniscentrum Waterlinies (KCW) dat gevestigd is op fort Vechten. Vanuit SMB wordt een deskundige gedetacheerd op het gebied van de geschiedenis van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (NHW). Het KCW waarborgt de kennis over de waterlinies in Nederland, maakt deze toegankelijk en verdiept deze. Namens het KCW beantwoordt onze deskundige vragen over de historie van de NHW, schrijft hij artikelen en geeft hij lezingen. In het verlengde hiervan is ook aansluiting gevonden bij de kennisontwikkeling van de Zuiderwaterlinie in Noord-Brabant.

Fort bij Vechten

MONUMENTEN

Algemeen

Instandhouden is een continu proces dat altijd in ontwikkeling is. SMB is de partij die de juiste balans weet te vinden tussen efficiëntie en een gelijkmatige verdeling van de werkzaamheden. Efficiëntie wordt bereikt door werkzaamheden te combineren en tegelijkertijd zorgt spreiding van werkzaamheden voor beperktere ingrepen. In 2018 zijn een aantal onderhoudswerkzaamheden noemenswaardig.

Eind 2018 is in de Sint-Bavokerk in Aardenburg gestart met het vervangen van de leidekking van het schip en de zijbeuken van de kerk. De werkzaamheden worden gelijktijdig uitgevoerd met een grote restauratie van het andere deel van de kerk, dat niet in eigendom is van SMB. De onderhoudswerkzaamheden worden in 2019 afgerond waarmee dit monument weer in goede staat van onderhoud is.

Kasteel Slangenburg in Doetinchem begon in 2016 met een achterstand in het onderhoud. In 2018 is opnieuw een inhaalslag gemaakt. Met het schilderen van de rechterzij- en achtergevel is het gehele hoofdhuis op een gewenst onderhoudsniveau gekomen.

Ook Trompenburgh in 's-Graveland begon met een achterstand die inmiddels geheel is ingelopen. Het schilderwerk dat in 2017 van start ging, is in 2018 afgerond. Het jaarlijks onderhoud van de tuin kon dit jaar ook rekenen op extra aandacht. Met de toekenning van de Brim-subsidie (groen) konden de nodige onderhoudswerkzaamheden aan de tuin structureel worden opgepakt.

Naast de werkzaamheden aan de buitenzijde is ook aandacht besteed aan het bijzondere interieur. De klimaatinstallatie van het corps de logis is gerevitaliseerd. De kwaliteit van het interieur was bij deze ingreep leidend. Om die reden is het eerder gekozen systeem aangehouden en wordt in de basis gestuurd op luchtvochtigheid en is er een mogelijkheid tot verwarmen. De ruimtes zijn nu beter bruikbaar en kunnen worden verwarmd.

Vorbereidingen in Veere hebben geleid tot een flinke impuls voor 2019. Direct na de uitslag bij het goed geld gala is gestart met het aanbrengen van de vloerverwarming. In het weekend van 16 en 17 mei gaat de kerk weer open voor het publiek en zal Amsterdam Sinfionetta opnieuw in de kerk spelen.

Slot Assumburg: Zicht vanuit bezoekerscentrum op binnenplaats

Door het zagen van gaten in de schijngevel bij Slot Assumburg in Heemskerk is een verbinding gemaakt tussen het voorterrein en het reeds nieuwgebouwde bezoekerscentrum. Voor deze ingreep kon gerekend worden op subsidie van de gemeente Heemskerk. Met het realiseren van de doorgangen is het opknappen van het voorterrein gecompliceerd. Het voorterrein is hiermee onderdeel geworden van een publiek toegankelijk terrein.

In Naarden zijn de eerste vlakken van het metselwerk hersteld op bastion Oud-Molen. Hierbij is uitvoerig gekeken naar de stenen, de mortelsamenstelling en de bouwplaats-inrichting. Deze vlakken dienen als proef voor het herstel dat over de gehele vesting zal worden uitgevoerd in de komende jaren. De werkzaamheden werden in 2018 vóór de afronding stilgelegd, vanwege de vondst van explosieven. De werkzaamheden zijn na uitvoerig onderzoek in 2019 hervat.

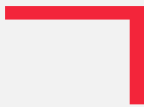
Het brugdek van de kraanbrug bij fort Ronduit was op meerdere plaatsen ingerot en was nodig aan vernieuwing toe. Het brugdek is in het najaar vervangen door een eikenhouten brugdek. Tijdens de werkzaamheden zijn alle draaiende delen van de brug zorgvuldig geïnspecteerd.

Diverse ondernemers hebben in 2018 een plek gekregen in de nog leegstaande onderkomens in de vesting. Op bastion Nieuw-Molen is een werkplaats ingericht voor een fietsenmaker en heeft een bierbrouwer zijn intrek genomen. In de kanonkazematten, de lage flank, van bastion Oranje is een ciderbrouwer gestart met de productie van appelcider. Het stabiele klimaat van de ruimtes maakt het mogelijk om kwalitatief goede producten te brouwen.

Nabij bastion Oranje bevinden zich op Ravelijn 6 de wachthuizen P' en Q'. In april 2019 is gestart met de herbestemming van deze twee bijzondere locaties. Een training- en coachingpraktijk ontbrak nog aan de voorzieningen rondom de vestingwerken. Gebouw Q' wordt naar verwachting in juli opgeleverd aan de nieuwe gebruiker. Voor gebouw P' is gekozen voor een kantoorruimte met vergaderfunctie. Ook P' wordt in de maand juli in gebruik genomen. Met de invulling van de diverse kleinere leegstaande objecten in Naarden resteert in 2019 nog de voorbereiding van de herbestemming van de gebouwen G, H en I gelegen op bastion Oranje. Een vergunning hiervoor is inmiddels aangevraagd.

Kazemat B' te Naarden. De nieuwe fietsenmaker Vestingfiets.

HEILIGERLEE

Naast de publicaties is ook een eerste stap gezet om bij de monumenten zelf het publiek te informeren. Bij het monument van graaf Adolf van Nassau in Heiligerlee is een nieuw informatiebord geplaatst. Aanleiding was de herdenking van de Slag bij Heiligerlee 450 jaar geleden. De informatie op het paneel licht drie thema's uit: de historische context, hoofdpersoon en het object zelf. Het doel is dat deze drie thema's ook terugkomen op informatieborden bij andere monumenten.

De herdenking van de Slag bij Heiligerlee op 23 mei 2018 is door de bewoners van Heiligerlee groots aangepakt met diverse activiteiten. Op de dag zelf was er een optocht vanuit het Museum Slag bij Heiligerlee naar het monument van graaf Adolf van Nassau. Graaf Adolf was de jongste broer van Willem van Oranje en kwam bij deze slag om het leven. Dit monument en het omliggende terrein is in bezit van SMB.

Ter gelegenheid van deze herdenking heeft SMB het oude, traditionele en niet meer leesbare informatiebord van de ANWB vervangen door een nieuw exemplaar. Gerco Meijer van bunkerQ is gevraagd hiervoor een ontwerp te maken en de productie ervan te coördineren. De tekst is door SMB geschreven aan de hand van de eerdergenoemde drie thema's.

Het nieuwe bord is een vrij lage, hardstenen tafel met daarop drie panelen. De panelen vertellen een drieledig verhaal. Het eerste, centrale paneel vertelt over de slag en de dood van graaf Adolf. Het tweede, linker paneel beschrijft de context waarbinnen de slag heeft plaats gevonden. Het derde paneel rechts vertelt over de ontstaansgeschiedenis van het monument zelf. Daar weer rechts van is een verdiepte sleuf gereserveerd voor het aanbrengen van naamtegeltjes van stakeholders en eventuele sponsors. Bovenin de sleuf is een sparing gemaakt om in de toekomst 'beacons' te plaatsen.

Heiligerlee: ontwerp nieuwe informatiebord

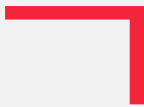
Voor de productie van de panelen is gekozen voor zeer duurzame materialen. Het eerste paneel is uitgevoerd als een gravure op gepolijst zwart graniet. Het tweede is een gravure in roestvast staal en het derde is een tegeltableau, waarbij de beelden ingebakken zijn. Twee tegels met de portretten van de gebroeders Van Nassau en van Adolf zelf zijn ingelaten in de granieten plaat.

De eerste respons is zeer positief. Van de beheerder krijgen we de melding dat, in tegenstelling tot het voorgaande informatiebord, dit bord door vrijwel alle bezoekers van het monument aandachtig bestudeerd wordt. Tijdens de optocht van 23 mei ontbrak het dan ook niet aan aandacht.

Heiligerlee: bezoekers op 23 mei bij het nieuwe informatiebord

Kronenburgertoren

De Kronenburgertoren vormt een onderdeel van de voormalige vestingwerken van de stad Nijmegen. De toren uit 1425 is in het verleden aangesloten op het elektriciteitsnet, maar ontbeerde verder ieder modern gemak. Vrij kort na de eigendomsoverdracht aan SMB kwam het verzoek om in de toren een toilet en een pantry te realiseren. Met het toevoegen van deze faciliteiten kan het gebouw op een bredere manier gebruikt worden.

Hoewel de werkzaamheden zelf relatief eenvoudig zijn en de voorbereiding snel werd opgestart, kon er pas in 2018 met de uitvoering worden begonnen. De Kronenburgertoren had namelijk geen aansluiting op het gemeenteriool en ook een wateraansluiting ontbrak. Om deze aansluitingen te realiseren, moest er worden gegraven in het Kronenburgerpark. Dit park, waar in de Tweede Wereldoorlog zwaar is gevochten, is een archeologisch monument. Dit zorgde ervoor dat er een zeer uitgebreide vergunningsprocedure moest worden doorlopen. Begin 2018 werd de vergunning afgegeven door de gemeente en kon het werk worden uitgevoerd. Dit had letterlijk nogal wat voeten in de aarde. De graafwerkzaamheden moesten onder speciale condities worden uitgevoerd. Er bestond namelijk de mogelijkheid dat er niet-ontplofte munitie aanwezig was.

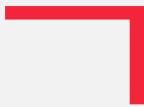
Munitie werd tijdens de werkzaamheden echter niet aangetroffen. Wel werd het lichaam van een Duitse soldaat blootgelegd. Waarschijnlijk is de soldaat tijdens de oorlogshandelingen in 1944 gesneuveld en provisorisch door geallieerde soldaten begraven en daarna vergeten. Het lichaam van de soldaat is na het opgraven naar het Nationaal Militair Museum in Soest gebracht voor identificatie.

Na het plaatsen van de putten ten behoeve van het riool en het water, kon de aansluiting in de toren worden gerealiseerd en het toilet en de pantry worden geplaatst. De sanitaire voorzieningen in de vijftiende-eeuwse toren zijn hiermee op het niveau van de 21^e eeuw gebracht.

Kronenburgertoren: plaatsen van de putten voor het riool en het water

KASTEEL RADBOUD

Tot 2018 was de Stichting Kasteel Radboud (SKR) de huurder van kasteel Radboud. De stichting was verantwoordelijk voor de museale inrichting, maar hield zich ook bezig met de horeca-exploitatie en het organiseren van evenementen. Deze taak was voor de bescheiden stichting eigenlijk te groot. Ook was het kasteel toe aan een opknapbeurt; er was sprake van achterstallig onderhoud, verouderde installaties en gedateerde voorzieningen.

Al in 2015 startte de SKR met een plan om het kasteel nieuw leven in te blazen. Toen SMB in 2016 eigenaar werd van het kasteel, zagen wij ook de noodzaak van een renovatie. Vanuit de gemeente Medemblik werd een traject opgestart om tot een goede invulling van het kasteel te komen. Eind 2017 waren de plannen uitgewerkt, was een horeca-exploitant gevonden en kwam er een financiële bijdrage vanuit de gemeente beschikbaar.

In het nieuw plan was de SKR niet langer de huurder van het kasteel, maar werd er een gebruiksovereenkomst aangegaan met SMB. De SKR is in de nieuwe situatie slechts verantwoordelijk voor de museale inrichting van het kasteel. De horeca-exploitant richt zich op het organiseren van evenementen en op de horeca.

Om de nieuwe plannen te laten slagen, heeft SMB in 2018 het middeleeuwse kasteel gerenoveerd. Kasteel Radboud werd omstreeks 1288 gesticht door graaf Floris V van Holland als dwangburcht om de net onderworpen West-Friezen in bedwang te houden. Toen aan het einde van de zestiende eeuw de stadswallen rond Medemblik werden aangelegd, verloor het complex zijn functie. In het begin van de zeventiende eeuw brak de burgerij een deel van het slot af, waarna het in verval raakte. In de

negentiende eeuw werden verschillende delen van het kasteel gesloopt. Enkel twee woonvleugels en een vierkante en ronde toren bleven nog intact. Uiteindelijk werd in 1889 besloten de restanten aan het rijk over te dragen, wat de redding van Kasteel Radboud betekende. In 1890 werd door de architect Jacobus van Lockhorst begonnen met een restauratie van de overblijfselen en deze werden geschikt gemaakt als kantongerecht. Ook in de jaren zestig van de twintigste eeuw hebben er grootschalige restauratiewerkzaamheden plaats gevonden, vooral in de kelders. Daarna werd slechts het hoognodige onderhoud aan het kasteel uitgevoerd. Een uitgebreide renovatie van het interieur van het kasteel was dan ook aan de orde.

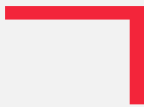
De werkzaamheden concentreerden zich op de verouderde installaties van het kasteel, die nog gedeeltelijk uit de jaren zestig stamden. Het verwarmingssysteem werd aangepast, de elektrische installatie werd geheel vernieuwd en een moderne brandmeldinstallatie werd geplaatst. Ook werden de toiletgroepen en de horecakeuken vernieuwd. Daarnaast werd de voormalige beheerderswoning in het kasteel omgebouwd tot museale tentoonstellingsruimte. Tevens werd een deel van de leibedekking

van het dak vervangen.

Kasteel Radboud: de zolder na demontage

Kasteel Radboud: onderhoudswerkzaamheden aan het casco

Kasteel Radboud: nieuwe insteekverdieping in voorbereiding

DE OOSTKERK

In 2018 verwierf SMB de Oostkerk in Middelburg. Het voor ons nieuwe monument is een bijzondere aanvulling op de portefeuille. De Oostkerk is namelijk een bakstenen koepelkerk met een achthoekig grondplan uit de zeventiende eeuw. In zes muurvlakken is een nis uitgespaard, waarin zich een groot venster bevindt waaronder een festoen hangt (een beeldhouwde slinger met fruit, bladeren en/of bloemen). Het exterieur wordt gesierd door de grote zandstenen Ionische pilasters op de acht hoeken. Deze pilasters zijn naar boven toe voortgezet als de ribben van de koepel en vervolgens als de Korintische pilasters van de lantaarn en eindigen in de windvaan. De hoeken van het achzijdige gebouw worden bovendien bekroond door beeldhouwde vazen. Aan weerszijden van de toegang staan daarentegen pijnappels. De kerk is toegankelijk via maar liefst drie ingangen: een grote centrale toegangspoort en aan weerszijden een kleinere toegangspoort. De centrale toegang heeft een poortomlijsting bestaande uit Ionische pilasters bekroond door een driehoekig fronton. Hierboven bevindt zich een adelaar met gespreide vleugels en twee festoenen. Boven de centrale toegangsdeur bevindt zich een kleiner segmentvormig fronton waarin een beeldhouwd geraamte ligt. Direct boven het geraamte wordt het leven gesymboliseerd door engelen met festoenen van vruchten en bloemen. Boven de twee kleinere toegangspoortjes bevinden zich twee glas-in-loodramen. Ze worden bekroond door segmentvormige frontons die onderbroken zijn door cartouches. Aan de achterzijde van de kerk staat een achthoekige klokkentoren. De toren is bekroond met een lantaarn die dienstdoet als klokkenstoel. Deze is te bereiken via een hardstenen trap. In de klokkentoren bevindt zich ook de consistorie.

Om kennis te maken met (de historie van) de Oostkerk, zal aan de hand van drie thema's de kerk nader worden toegelicht. Context, hoofdpersoon en het object zelf zijn deze thema's. De context van de bouw van de

Oostkerk wordt gevormd door de reformatie, die in Nederland plaatsvond aan het eind van de zestiende eeuw. Door de geloofsverandering van katholicisme naar protestantisme, ontstond de vraag naar de bouw van nieuwe kerken die geschikt waren voor het 'nieuwe' geloof. Omdat de Oostkerk een lange bouwgeschiedenis kent onder leiding van meerdere architecten en stadsmeesters, spelen zij de hoofdrol. De architecten stemden de bouwstijl van de kerk af op de heersende mode én op de protestantse geloofsbelijdenis die afweek van het katholicisme. In de architectuur is veel symboliek verwerkt die voornamelijk in de voorgevel op imposante wijze tot uitdrukking komt. Het beeldhouwwerk speelt daarbij een belangrijke rol. In de volgende drie paragrafen worden de reformatie, de architecten en de bouwstijl verder toegelicht.

Oostkerk vanuit de Breestraat gezien

De reformatie

De Nederlandse Gouden Eeuw werd niet alleen gekenmerkt door welvaart, rijkdom en voorspoed, maar ook door nieuwe, protestantse geloofsstromingen binnen het christendom. Het protestantisme kwam in de zestiende eeuw op als reactie tegen de leer en de praktijken van de rooms-katholieke kerk. De afscheiding van het rooms-katholicisme staat bekend als de reformatie. Een berucht moment uit deze woelige periode is de beeldenstorm uit 1566. In dit jaar bestormden aanhangers van het protestantisme, die door de katholieken 'ketteren' werden genoemd, kerken en kloosters. Ze plunderden de gebouwen en vernielden de vele schilderijen, altaren, kunstwerken en heiligenbeelden. Volgens de protestanten had hun nieuwe geloof de door de arme burgers bekostigde pracht en praal allemaal niet nodig. Na de reformatie namen ze de kerkgebouwen van de katholieken over voor hun eigen eredienst. Ook in Middelburg vond deze reformatie plaats. Vanwege de snelle groei van de bevolking, verzocht de kerkenraad van de toenmalige Nederlands Gereformeerde Kerk (later de Hervormde Kerk) het stadsbestuur in 1644 om het aantal kerken in Middelburg uit te breiden. De Oostkerk was de eerste kerk in de stad die speciaal voor de protestante eredienst werd gebouwd.

De architecten

De Oostkerk was het werk van meerdere architecten. Het eerste ontwerp uit 1646-1647 was in Hollands-classicistische stijl en werd vervaardigd door de architect en beeldhouwer Bartholomeus Fransz. Drijfhout (1605-1649) uit Den Haag. Drijfhout werd bijgestaan door de architect en kunstschilder Pieter Jansz. Post (1608-1669). Post is bij het grote publiek bekend als ontwerper van het Maastrichtse stadhuis en Huis ten Bosch in Den Haag. In 1646 was hij officieel benoemd tot hofarchitect van stadhouder Frederik Hendrik. Het stadsbestuur wenste een kruiskerk, maar op advies van Drijfhout werd er gekozen voor centraalbouw. De architect had namelijk een koepelkerk voor ogen. De centraalbouw paste

bij de protestante eredienst, waar het woord van God centraal stond en de preekstoel in het midden van de ruimte gesitueerd werd.

Ter gelegenheid van de eerstesteenlegging in 1648 werd op een zilveren troffel het eerste ontwerp van Drijfhout en Post gegraveerd. Dit eerste ontwerp zag er anders uit dan het uiteindelijke ontwerp. Zo lag de ingang in een portiek met vier zuilen met daarboven een driehoekig fronton. De koepel werd bekroond door een klokkentoren. In 1649 overleed Drijfhout en moest er een nieuwe architect gezocht worden. Pas in 1655 volgde Arent Arentsz. van 's Gravesande (ca. 1610-1662) Drijfhout op in de functie als stadstimmerman. In de zes tussenliggende jaren lag de bouw zo goed als stil. Van 's Gravesande werd door het twijfelende stadsbestuur verzocht om het ontwerp te herzien. De achtkantige plattegrond hield Van 's Gravesande aan. Hij wijzigde echter de voorgevel en veranderde de klokkentoren in een lantaarn. De kerk kreeg hierdoor eenzelfde vorm als de Marekerk in Leiden uit 1639-1649, eveneens een ontwerp van Van 's Gravesande. De architect heeft de voltooiing van de Oostkerk niet mee gemaakt. In 1662 overleed hij en werd hij opgevolgd door de stadstimmerman Louis Jolijt. Onder diens supervisie kwam de kerk uiteindelijk in 1667 gereed.

Bouwstijl en symboliek

De zeventiende-eeuwse Oostkerk valt op vanwege zijn geornamenteerde toegangsportaal met beeldhouwwerk. Dit lijkt tegenstrijdig, omdat bij protestante kerkbouw vaak wordt gedacht aan sobere architectuur. Maar het tegendeel is waar. Ondanks de afwezigheid van splendeur en heiligenbeelden, hebben de architecten van de Oostkerk door middel van de toegepaste bouwstijl en symbolische beeldhouwwerk een rijkelijke architectuur gecreëerd. Het godshuis is namelijk in de Hollands classicistische stijl opgetrokken. Zowel Pieter Post als Arent van 's Gravesande waren belangrijke vertegenwoordigers van het destijds in de mode zijnde Hollands classicisme. Deze bouwstijl baseerde zich op de

klassieke architectuur en werd sterk beïnvloed door de publicaties van Italiaanse architecten als Andrea Palladio (1508-1580). In deze stijl stond een streng mathematisch model centraal, waarmee de decoraties, zoals pilasters, frontons, festoenen (een beeldhouwde slinger met fruit, bladeren en/of bloemen) en beeldhouwwerk in overeenstemming moesten zijn. Bekende bouwwerken in deze stijl zijn het Mauritshuis in Den Haag en het (als stadhuis gebouwde) paleis op de Dam in Amsterdam.

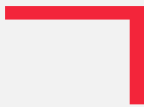
Oostkerk: detail van het beeldhouwwerk bij de entree

Het symbolische beeldhouwwerk, van voornamelijk het leven en de dood, is vooral terug te vinden in het exterieur. Zo bevindt zich in het fronton van het toegangsportaal een beeldhouwde zeemeerman en zeemeermin die het wapen van Middelburg vasthouden. Ze zijn het symbool van een maritieme stad. Hierboven bevindt zich een adelaar met gespreide vleugels. De vogel representeert de opgang naar de hemel. In het kleinere

segmentvormige fronton ligt een beeldhouwde geraamte. Deze staat symbool voor de vergankelijkheid. Direct hierboven wordt weer het leven gesymboliseerd door engelen met festoenen van vruchten en bloemen. De zes festoenen onder de vensters zijn een goed voorbeeld van de representatie van het leven en de dood. Deze symboliek is kenmerkend voor de Oostkerk. Het is namelijk ook terug te vinden in de kerkelijke visie op de dood en het leven. Zo is de dood nadrukkelijk aanwezig in de vorm van graven in de kerk en door middel van de in de koepel geschilderde namen van werklieden die tijdens de bouw of latere onderhoudswerkzaamheden zijn overleden. De doopvont staat daarentegen voor het (nieuwe) leven.

Oostkerk: orgel uit 1783

FINANCIËN

Algemeen

Aan de instandhouding van de monumenten is dit jaar € 2.644.774 besteed. € 2.160.000 betreft onderhoud aan de monumenten zelf. De totale uitgaven aan onderhoud zijn iets hoger dan het jaarlijks gemiddelde, maar zijn nog steeds representatief voor de onderhoudsopgave. Ter dekking van de uitgaven is in 2018 totaal € 2.691.079 ontvangen. De huurinkomsten betroffen € 731.494 en aan subsidies is € 1.919.453 ontvangen. Het overgrote deel van de subsidie is afkomstig uit de opbrengsten uit het rendement. De afdracht over 2017 was € 1.238.082.

Bestemmingsfonds achterstallig onderhoud

In 2018 is € 375.000 uitgegeven aan achterstallig onderhoud. Er resteert nog € 1.681.500 aan middelen te besteden aan achterstallig onderhoud. Deze voorziening heeft met name betrekking op een tweetal herbestemmingsprojecten, Bastion Oranje in Naarden en het Gotisch Huis in Kampen.

Omgang vrij besteedbaar vermogen

Het vrij besteedbaar vermogen is op dit moment € 1.893.687. Dit bedrag wordt onder meer aangehouden om de jaarlijkse en meerjaarlijkse activiteiten te continueren. Daarnaast wordt het bestemd ter afdekking van financiële risico's in een langetermijnreservering ten behoeve van groot onderhoud.

Overige reserves

Gezien het risico op tegenvallende beleggingsresultaten in relatie tot een constante behoefte aan middelen voor onderhoud, waarin ook forse tegenvallers kunnen voorkomen, wordt het noodzakelijk geacht eerst een reserve op te bouwen in de komende jaren en pas dan middelen te reserveren voor extra restauraties. De reserve moet zodanig groot zijn, dat er gedurende het jaar een onverwachte restauratie (houtrot, funderingsproblemen) kan worden bekostigd. Daarnaast moet het ook een dusdanige omvang hebben dat, in het meest slechte geval er onverhoopt geen uitkering van het rendement vanuit de NMo kan plaatsvinden, de geplande onderhoudswerkzaamheden alsnog door kunnen gaan. Voor de risicobeheersing van de portefeuille is een aanneming gedaan voor het vaststellen van een 'maximaal' te lopen risico door een onverwachte situatie. Voor een duurzame borging van de portefeuille wordt daarom een reserve van € 3.000.000 opgebouwd in de komende jaren.

RISICO'S

Algemeen

Stichting Monumenten Bezit is eigenaar van een dertigtal monumenten(complexen) en draagt de verantwoordelijkheid voor een goede instandhouding daarvan. Voor het beheren van vastgoed gelden voor SMB vrijwel gelijke risico's als voor elke andere vastgoedeigenaar. Deze behelzen reguliere vastgoed gerelateerde risico's zoals leegstand, schade en onverwachte (noodzakelijke) uitgaven. De reguliere vastgoed gerelateerde risico's kunnen (groten)deels worden ondervangen. Andere risico's vallen in de sfeer van veranderende wet en regelgeving, bijvoorbeeld de nieuwe omgevingswet en het klimaatbeleid.

Leegstand

De leegstand van de bruikbare ruimtes in de portefeuille is momenteel nihil. De opzegtermijnen in de contracten bieden voldoende tijd om bij mutaties te sturen op een korte (frictie)leegstand. Waarborgsommen dekken deels potentiële huurderwing bij betalingsachterstanden in geval van een huur beëindiging. Deze risicobeperking wordt in het algemeen aangenomen als een aanvaardbaar risico.

Schade

Op een drietal gebieden is er een risico op schade. Dit kan gaan om schade aan de monumenten zelf, of schade voor het bedrijf en in het verlengde het bestuur. Voor alle drie de gebieden is een verzekering afgesloten. Een zogeheten opstal- en brandverzekering voor de monumenten, een bedrijfsaansprakelijkheid verzekering en een bestuursaansprakelijkheid verzekering.

Onverwacht onderhoud

Het risico op een financiële tegenvaller op gebied van beheer en onderhoud van de monumenten wordt ondervangen door de opbouw van een overige reserve, zoals beschreven in het hoofdstuk financiën.

Wet en regelgeving

In 2021 treedt de nieuwe omgevingswet in werking. Met deze nieuwe wet worden regels voor ruimtelijke ontwikkeling vereenvoudigd en samengevoegd. In de praktijk moet dit ervoor zorgen dat een bouwproject makkelijker te starten is. Tegelijkertijd biedt de nieuwe omgevingswet ook een extra bescherming voor monumenten. In de nieuwe omgevingswet is namelijk opgenomen dat niet alleen bij monumenten een cultuurhistorische analyse moet worden uitgevoerd, ook initiatieven in de omgeving van een monument dienen rekening te houden met de cultuurhistorische aspecten van het nabijgelegen monument.

In 2019 wordt daarnaast toegewerkt naar een definitief klimaatakkoord. Centraal uitgangspunt daarin is het terugdringen van de uitstoot van CO2. Er liggen momenteel zeshonderd afspraken en voorstellen om maatregelen hiervoor te treffen. Per sector is een routekaart uitgezet om toe te werken naar de gestelde ambities. Zo is er ook een routekaart opgesteld voor de monumentensector. De doorrekening van de effecten op de gestelde ambities is vooralsnog niet inzichtelijk. Wat de omvang van de financiële gevolgen is, wordt in de komende jaren duidelijk. Door actief betrokken te blijven bij het opstellen en uitwerken van de routekaart, is het voor SMB goed in staat om de gevolgen tijdig te signaleren en kan daartoe ook tijdig passende maatregelen treffen.

JAARREKENING

BALANS PER 31 DECEMBER 2018

(na resultaatbestemming)

	31 december 2018		31 december 2017	
	€	€	€	€
ACTIVA				
Vaste activa				
Materiele vaste activa				
Bedrijfsgebouwen en terreinen	257.112		-	
Renovatie monumenten	326.908		196.430	
Inventaris	9.740		7.725	
Startportefeuille	1		1	
		593.761		204.156
Financiële vaste activa				
Overige vorderingen	632.000		176.000	
		632.000		176.000
Vlottende activa				
Vorderingen				
Debiteuren	45.671		169.877	
Belastingen en premies sociale verzekeringen	93.093		31.473	
Overige vorderingen	1.246.689		1.247.853	
		1.385.453		1.449.203
Liquide middelen		2.006.050		2.960.583
Totaal activazijde		4.617.264		4.789.942

	31 december 2018		31 december 2017	
	€	€	€	€
PASSIVA				
Eigen vermogen				
Vrij besteedbaar vermogen				
Overige reserves	1.758.399		1.377.577	
		1.758.399		1.377.577
Vastgelegd vermogen				
Bestemmingsfondsen	1.681.500		2.057.000	
		1.681.500		2.057.000
Voorzieningen				
Overige voorzieningen	826.000		824.000	
		826.000		824.000
Kortlopende schulden				
Crediteuren	212.876		190.171	
Overige schulden	138.489		341.194	
		351.365		531.365
Totaal passivazijde		4.617.264		4.789.942

STAAT VAN BATEN EN LASTEN OVER 2018

	2018	2017
	€	€
Baten als tegenprestatie voor leveringen	731.494	735.081
Subsidiebaten	1.864.430	1.549.297
Overige baten	22.329	37.622
Baten	2.618.253	2.322.000
Overige lasten	2.037.936	1.594.822
Activiteitenlasten	2.037.936	1.594.822
Bruto exploitatieresultaat	580.317	727.178
Lonen en salarissen	230.391	208.472
Sociale lasten	42.956	37.791
Pensioenlasten	22.924	24.479
Afschrijvingen materiële vaste activa	30.598	4.336
Overige personeelskosten	75.696	39.390
Huisvestingskosten	10.332	16.062
Verkoopkosten	18.895	29.463
Autokosten	22.802	18.892
Kantoorkosten	23.263	12.912
Algemene kosten	102.443	53.612
Beheerslasten	580.300	445.409
Exploitatieresultaat	17	281.769

Rentebaten en soortgelijke opbrengsten

Som der financiële baten en lasten

Resultaat

RESULTAAT

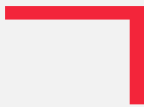
Bestemming resultaat

Overige reserve

Bestemmingsfonds

	5.305	9.815
Som der financiële baten en lasten	5.305	9.815
Resultaat	5.322	291.584
RESULTAAT	5.322	291.584
Bestemming resultaat	380.822	1.215.116
Overige reserve	-375.500	-923.532
Bestemmingsfonds	5.322	291.584

TOELICHTING OP DE JAARREKENING

Algemeen

De jaarrekening is opgesteld volgens de bepalingen van Titel 9 Boek 2 BW, mede op basis van de Richtlijn voor de Jaarverslaggeving 640 'Organisaties zonder winststreven'.

Organisatie

Stichting Monumenten Bezit, statutair gevestigd te Amersfoort is ingeschreven bij de Kamer van Koophandel onder dossiernummer 60983248. Vestigingsadres is Zuidereinde 43 te 's Gravenland.

Personeelsleden

Gedurende het jaar 2018 waren gemiddeld 6 werknemers in dienst op basis van een fulltime dienstverband. In het jaar 2017 waren dit 5 werknemers.

Doelstelling

De doelstelling van de Stichting Monumenten Bezit wordt in artikel 2 van de statuten als volgt omschreven: 2.1 De Stichting heeft ten doel het behoud en beheer van architectonisch of historisch belangrijke gebouwen of onderdelen van bouwwerken, waaronder interieurs, als deel van het Nederlands erfgoed en het verrichten van al hetgeen met vorenstaande in de ruimste zin verband houdt of daartoe bevorderlijk is.

2.2 De Stichting heeft ten doel het algemeen belang te dienen. De Stichting beoogt niet het maken van winst met het totaal van haar activiteiten die erop gericht zijn om haar doelstelling te verwezenlijken of te bevorderen.

2.3 De Stichting mag geen uitkeringen doen aan haar oprichters of aan hen die deel uitmaken van haar organen noch ook aan anderen, tenzij wat deze laatsten betreft de uitkeringen een ideële of sociale strekking hebben en ten goede komen aan het algemeen nut.

Verbonden partijen

De Vereniging Nationale Monumentenorganisatie is een verbonden partij. Statutair is bepaald dat de vereniging zelf geen onroerende zaken in bezit houdt, maar deze doorgeeft aan de Stichting Monumenten Bezit of één van de leden van de vereniging.

De door de Vereniging Nationale Monumentenorganisatie overgenomen monumentenportefeuille van het Rijksvastgoedbedrijf is in 2016 in zijn geheel doorgeschoven naar de Stichting Monumenten Bezit. In de overdrachtsakte is bepaald dat alle voorwaarden die op de levering door de Staat aan de Vereniging Nationale Monumenten Organisatie zijn opgelegd, ook op de Stichting Monumenten Bezit van toepassing zijn.

In de statuten van de Stichting Monumenten Bezit is bepaald dat de leden van de Raad van Toezicht worden benoemd door het bestuur van de Vereniging Nationale Monumentenorganisatie.

Onderlinge transacties betreffen het verstrekken van een lening door de Stichting aan de Vereniging, het verstrekken van de instandhoudingsbijdrage van de Vereniging aan de Stichting en het gezamenlijk huren van een kantoorruimte.

Schattingen

Om de grondslagen en de regels voor het opstellen van de jaarrekening te kunnen toepassen, is het nodig dat het bestuur van de stichting zich over verschillende zaken een oordeel vormt en schattingen maakt die essentieel kunnen zijn voor de in de jaarrekening opgenomen bedragen.

Indien het voor het geven van het in artikel 2:362 lid 1 BW vereiste inzicht noodzakelijk is, is de aard van deze oordelen en schattingen inclusief de bijbehorende veronderstellingen opgenomen bij de toelichting op de desbetreffende jaarrekeningposten.

Grondslagen voor de balanswaardering

Algemeen

De waardering van activa en passiva vindt plaats op basis van historische kosten. Tenzij bij de desbetreffende grondslag voor de specifieke balanspost anders wordt vermeld, worden de activa en passiva opgenomen tegen nominale waarde.

Materiële vaste activa

De materiële vaste activa worden gewaardeerd op verkrijgingsprijs of vervaardigingskosten, verminderd met de cumulatieve afschrijvingen en indien van toepassing met bijzondere waardeverminderingen. De afschrijvingen worden gebaseerd op de geschatte economische levensduur en worden berekend op basis van een vast percentage van de verkrijgingsprijs of vervaardigingskosten, rekening houdend met een eventuele residuwaarde. Er wordt afgeschreven vanaf het moment van ingebruikneming. Op terreinen wordt niet afgeschreven.

De materiële vaste activa waarvan de stichting krachtens een financiële lease-overeenkomst het economische eigendom heeft, worden geactiveerd. De uit de financiële lease-overeenkomst voortkomende verplichting wordt als schuld verantwoord. De in de toekomstige leasetermijnen begrepen interest wordt gedurende de looptijd ten laste van het resultaat gebracht.

Financiële vaste activa

Vorderingen

De vorderingen op en leningen aan deelnemingen alsmede de overige vorderingen worden bij eerste verwerking opgenomen tegen de reële waarde en vervolgens gewaardeerd tegen de geamortiseerde kostprijs, welke gelijk zijn aan de nominale waarde, onder aftrek van noodzakelijk geachte voorzieningen.

Vorderingen

De kortlopende vorderingen betreffen de vorderingen met een looptijd korter dan één jaar. Deze worden bij eerste verwerking opgenomen tegen de reële waarde en vervolgens gewaardeerd tegen de geamortiseerde kostprijs. De reële waarde en geamortiseerde kostprijs zijn gelijk aan de nominale waarde. Noodzakelijk geachte voorzieningen voor het risico van oninbaarheid worden in mindering gebracht. Deze voorzieningen worden bepaald op basis van individuele beoordeling van de vorderingen.

Liquide middelen

De liquide middelen worden gewaardeerd tegen nominale waarde en staan, voor zover niet anders vermeld, ter vrije beschikking van de stichting. Het betreffen de direct opeisbare vorderingen op kredietinstellingen en kasmiddelen.

Eigen vermogen

Vrij besteedbaar vermogen

Het vrij besteedbaar vermogen is dat gedeelte van het eigen vermogen waarover de daartoe bevoegde organen zonder belemmering door wettelijke of statutaire bepalingen kunnen beschikken voor het doel waarvoor de stichting is opgericht.

Vastgelegd vermogen

Het vastgelegd vermogen is dat gedeelte van het eigen vermogen dat is afgezonderd, omdat daaraan een beperktere bestedingsmogelijkheid is gegeven dan gezien de doelstelling van de stichting zou zijn toegestaan. Als deze beperking door derden is aangebracht, wordt dit deel van het vermogen aangeduid als bestemmingsfonds.

Voorzieningen

Overige voorzieningen

Voorziening groot onderhoud:

De voorziening wordt gevormd voor verwachte kosten van groot onderhoud aan monumenten, installaties e.d. op basis van het geschatte bedrag van het groot onderhoud, gebaseerd op een meerjaren onderhoudsplan. De uitgaven van groot onderhoud worden verwerkt ten laste van de onderhoudsvoorziening voor zover deze is gevormd voor de beoogde kosten. Indien de kosten van groot onderhoud uitgaan boven de boekwaarde van de voor het desbetreffende actief aangehouden voorziening, worden de (meer)kosten verwerkt ten laste van de staat van baten en lasten.

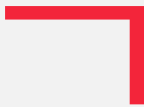
Kortlopende schulden

De kortlopende schulden betreffen de schulden met een looptijd korter dan één jaar. Deze worden bij eerste verwerking opgenomen tegen reële waarde en vervolgens gewaardeerd tegen de geamortiseerde kostprijs.

Niet in de balans opgenomen rechten en verplichtingen

De niet in de balans opgenomen rechten en verplichtingen zijn, tenzij anders vermeld, gewaardeerd tegen nominale waarde.

Grondslagen voor de resultaatbepaling

Algemeen

Het resultaat wordt bepaald als het verschil tussen de opbrengstwaarde van de geleverde prestaties en de kosten en andere lasten over het jaar. De opbrengsten op transacties worden verantwoord in het jaar waarin zij zijn gerealiseerd.

Het resultaat wordt tevens bepaald met inachtneming van de verwerking van ongerealiseerde waardeveranderingen van op reële waarde gewaardeerde vastgoedbeleggingen en de onder de vlottende activa opgenomen effecten.

Baten

Onder baten wordt verstaan de bedragen voor de in het verslagjaar geleverde goederen of diensten na aftrek van kortingen en dergelijke en van over de omzet geheven belastingen, alsmede de baten uit hoofde van giften, subsidies, sponsorbijdragen en overige ontvangsten.

Opbrengsten van diensten worden opgenomen naar rato van de mate waarin de diensten zijn verricht. De kostprijs van deze diensten wordt aan dezelfde periode toegerekend.

Activiteitenlasten

Onder de activiteitenlasten wordt verstaan de direct aan de baten toe te rekenen lasten.

Beheerslasten

De lasten worden toegerekend aan het verslagjaar waarop zij betrekking hebben.

Personeelsbeloningen

Lonen, salarissen en sociale lasten worden op grond van de arbeidsvoorwaarden verwerkt in de staat van baten en lasten voor zover ze verschuldigd zijn aan werknemers.

Pensioenlasten

De voor het personeel geldende pensioenregelingen worden gefinancierd door afdrachten aan de pensioenuitvoerder. De verschuldigde premie wordt als last in de staat van baten en lasten verantwoord. Per balansdatum waren er geen pensioenvorderingen en geen verplichtingen naast de betaling van de jaarlijks aan de pensioenuitvoerder verschuldigde premie.

Afschrijvingen

De afschrijvingen zijn berekend door middel van vaste percentages van de aanschafwaarde, op basis van de verwachte economische levensduur. Boekwinsten en -verliezen bij verkoop van de vaste activa zijn begrepen onder de afschrijvingen.

Financiële baten en lasten

De financiële baten en lasten betreffen de op de verslagperiode betrekking hebbende renteopbrengsten en -kosten van uitgegeven en ontvangen leningen en tegoeden.

TOELICHTING OP DE BALANS

Activa

VASTE ACTIVA

Materiële vaste activa

Het verloop van de materiële vaste activa wordt als volgt weergegeven:

	Start- portefeuille monumenten	Bedrijfsgebouwen en terreinen	Machines en installaties	Inventaris
	€	€	€	€
Aanschafwaarde	1	-	198.869	10.460
Cumulatieve afschrijvingen	-	-	-2.439	-2.735
Boekwaarde per 1 januari	1	-	196.430	7.725
Investerings	-	260.001	155.481	5.321
Desinvesteringen	-	-	-	-1.098
Afschrijvingen desinvesteringen	-	-	-	498
Afschrijvingen	-	-2.889	-25.003	-2.706
Mutaties 2018	-	257.112	130.478	2.015
Aanschafwaarde	1	260.001	354.350	14.683
Cumulatieve afschrijvingen	-	-2.889	-27.442	-4.943
Boekwaarde per 31 december	1	257.112	326.908	9.740

In 2016 zijn 29 monumenten door het Rijk overgedragen aan de Vereniging Nationale Monumentenorganisatie. Gelijktijdig zijn deze monumenten door de Vereniging Nationale Monumentenorganisatie overgedragen aan de Stichting Monumenten Bezit. Deze monumenten zijn overgedragen voor €1.- Voor een specificatie van de monumenten zie de bijlage.

In 2018 is door de Stichting verworven de Oostkerk te Middelburg, alsmede het naastgelegen pand aan de Verwerijstraat 34 te Middelburg. Totale verkrijgingsprijs bedroeg € 260.001.

Afschrijvingspercentages:

Bedrijfsgebouwen en terreinen	3%
Renovatie en comfortverbetering	10%
Inventaris	20%

FINANCIËLE VASTE ACTIVA

	31-12- 2018	31-12- 2017
	€	€
Overige vorderingen		
Lening Vereniging Nationale Monumentenorganisatie	132.000	176.000
NMo Instandhoudingsbijdrage Oostkerk	500.000	-
	<u>632.000</u>	<u>176.000</u>

De lening is verstrekt aan de Vereniging Nationale Monumentenorganisatie. De lening loopt tot 1 januari 2021. Vervroegde aflossing is toegestaan. De rente bedraagt 0,5%.

De Instandhoudingsbijdrage Oostkerk betreft het in 2018 aan de NMo betaalde bedrag van € 500.000. Dit hangt samen met de verwerving van de Oostkerk in 2018. Door SMB is dit bedrag aan de NMo betaald. Jaarlijks zal

SMB 2% van dit bedrag ontvangen ter dekking van de te maken onderhoudskosten voor de Oostkerk.

Financiële vaste activa

VLOTTENDE ACTIVA

	31-12-2018	31-12-2017
	€	€
Vorderingen		
Debiteuren		
Debiteuren	61.093	185.299
	<u>61.093</u>	<u>185.299</u>
Voorziening oninbare debiteuren	-15.422	-15.422
	<u>45.671</u>	<u>169.877</u>
Belastingen en premies sociale verzekeringen		
Omzetbelasting	93.093	31.473
Overige vorderingen en overlopende activa		
Vooruitbetaalde bedragen	5.414	8.390
Nog te ontvangen rente	-	981
Waarborgsommen	200	400
Vereniging Nationale Monumentenorganisatie	1.218.525	1.238.082
Overige vorderingen en overlopende activa	22.550	-
	<u>1.246.689</u>	<u>1.247.853</u>
Liquide middelen		
Rekening courant SNS-bank	388.626	348.090
Spaarrekening SNS-bank	100.148	100.000
Bestuurrekening ABN-AMRO bank	202.192	797
Charitas spaarrekening ABN-AMRO bank	315.084	1.511.696
Vermogens spaarrekening ABN-AMRO bank	1.000.000	1.000.000
	<u>2.006.050</u>	<u>2.960.583</u>

Passiva
EIGEN VERMOGEN

Vrij besteedbaar vermogen

	2018	2017
	€	€
Overige reserves		
Stand per 1 januari	1.377.577	162.461
Bestemming resultaat boekjaar	380.822	1.215.116
Stand per 31 december	1.758.399	1.377.577

Vastgelegd vermogen

	2018	2017
	€	€
Bestemmingsfondsen		
Bestemmingsfonds achterstallig onderhoud	1.681.500	2.057.000

	2018	2017
	€	€
<i>Bestemmingsfonds achterstallig onderhoud</i>		
Ontvangen van Vereniging Nationale Monumentenorganisatie	2.057.000	2.980.532
Bestemming resultaat boekjaar	-375.500	-923.532
Stand per 31 december	1.681.500	2.057.000

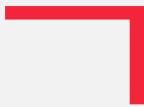
Bij de overdracht van de monumenten in 2016 is een bedrag ontvangen van € 3.007.000 inzake achterstallig onderhoud. In de overdrachtsakte is bepaald dat dit bedrag alleen ten behoeve van het achterstallig onderhoud besteed mag worden. In 2018 is van dit bedrag € 375.500 besteed.

VOORZIENINGEN

	31-12-2018	31-12-2017
	€	€
Overige voorzieningen		
Voorziening groot onderhoud monumenten	826.000	824.000
<i>Voorziening groot onderhoud monumenten</i>		
Stand per 1 januari	824.000	975.000
Dotatie boekjaar	975.000	975.000
Onttrekkingen t.b.v. werkelijke bestedingen	-973.000	-896.229
Vrijval ten gunste van resultaat	-	-229.771
Stand per 31 december	826.000	824.000

De voorziening groot onderhoud monumenten wordt gevormd op basis van een meerjaren onderhoudsbegroting. Op basis van deze begroting wordt jaarlijks € 975.000 gedoteerd en worden de werkelijke bestedingen hieraan onttrokken. Jaarlijks wordt de hoogte van de voorziening herrekend op basis van de verwachte realiteit en de uitvoering in het achterliggende jaar.

KORTLOPENDE SCHULDEN

	31-12- 2018	31-12- 2017
	€	€
Crediteuren		
Crediteuren	212.876	190.171
Overige schulden		
Nog te betalen kosten	55.405	104.320
Ontvangen borg huurders	37.712	31.262
Vakantietoeslag	11.601	10.694
Vooruit gefactureerde huuropbrengsten	27.771	188.918
Accountantskosten	6.000	6.000
	138.489	341.194

Niet in balans opgenomen rechten en verplichtingen

Informatieverschaffing over niet in de balans opgenomen activa

In artikel 4 van de koopovereenkomst tussen de Staat en de NMo is vastgelegd dat de Staat een instandhoudingsbedrag ter beschikking heeft gesteld aan de NMo. Het principe van de instandhoudingsbijdrage is, dat het rendement van deze bijdrage dient om tot in de oneindigheid het tekort op het beheer en het onderhoud van de overgedragen monumenten af te dekken. In het verlengde van deze afspraak is de stichting tot in de oneindigheid gerechtigd tot een bijdrage die afkomstig is uit het behaalde rendement op de instandhoudingsbijdrage.

Operationele leaseverplichting

De stichting is leaseverplichtingen aangegaan voor twee personenauto's. De gemiddelde resterende looptijd bedraagt 20 maanden. De jaarlijkse leaseverplichting bedraagt ruim € 15.000.

TOELICHTING OP DE STAAT VAN BATEN EN LASTEN

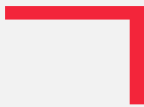
	2018	2017
	€	€
Huuropbrengsten		
Ontvangen huren	731.494	735.081
Subsidiebaten		
Brimsubsidies	304.897	259.628
Overige subsidies	1.559.533	1.289.669
	1.864.430	1.549.297
Overige baten		
Overige baten	22.329	37.622
Kosten beheer en onderhoud monumenten		
Kosten beheer en onderhoud	302.639	322.257
Renovatie Brimgesubsidieerde monumenten	760.297	527.336
Dotatie voorziening groot onderhoud monumenten	975.000	975.000
Vrijval deel onderhoudsvoorziening	-	-229.771
	2.037.936	1.594.822
Lonen en salarissen		
Brutolonen en salarissen	213.185	193.030
Vakantietoeslag	17.206	15.442
	230.391	208.472
Sociale lasten		
Sociale lasten	42.956	37.791
Pensioenlasten		
Pensioenpremie	22.924	24.479

	2018	2017
	€	€
Afschrijvingen materiële vaste activa		
Bedrijfsgebouwen en -terreinen	2.889	-
Renovatie en comfortverbetering Inventaris	25.003	2.439
	2.706	1.897
	30.598	4.336
Overige personeelskosten		
Kantinekosten	605	530
Scholings- en opleidingskosten	4.748	1.020
Inhuur personeel	69.531	35.962
Overige personeelskosten	812	1.878
	75.696	39.390

De ontvangen Brimsubsidies betreffen projectsubsidies ontvangen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Deze meerjarige projectsubsidies worden vooraf verleend op basis van ingediende prestatieprognoses. Indien niet voldaan wordt aan deze prestatie kan de RCE het subsidiebedrag terugvorderen. De overige subsidies betreffen subsidies ontvangen van provincies en gemeenten inzake haalbaarheidsonderzoeken en restauraties, alsmede de bijdrage die de stichting van de NMo heeft ontvangen in het kader van de instandhoudingsbijdrage.

Gedurende het jaar 2018 waren gemiddeld 6 werknemers in dienst op basis van een fulltime dienstverband. In het jaar 2017 waren dit 5 werknemers.

	2018	2017
	€	€
Huisvestingskosten		
Huur en servicekosten	3.233	12.934
Overige huisvestingskosten	7.099	3.128
	10.332	16.062
Verkoopkosten		
Communicatie en voorlichtingskosten	530	489
Representatiekosten	5.743	4.388
Reis- en verblijfkosten	10.238	8.713
Beurs- en congreskosten	-	124
Incassokosten	-	174
Dotatie voorziening oninbare debiteuren	-	15.422
Overige verkoopkosten	2.384	153
	18.895	29.463
Autokosten		
Brandstoffen	6.017	5.538
Reparatie en onderhoud	224	395
Leasekosten	16.267	12.518
Overige autokosten	294	441
	22.802	18.892
Kantoorkosten		
Kantoorbenodigdheden	4.226	3.231
Portiekosten	775	550
Telefoonkosten	3.243	3.412
Kosten automatisering	11.794	5.319
Contributies en abonnementen	3.225	400
	23.263	12.912

	2018	2017
	€	€
Algemene kosten		
Accountantskosten	6.125	3.500
Administratiekosten	21.231	16.836
Advieskosten	825	-
Verzekeringen	14.630	19.492
Taxatiekosten	3.575	-
Bankkosten	858	795
Overige algemene kosten	55.199	12.989
	102.443	53.612
Financiële baten en lasten		
Rentebaten en soortgelijke opbrengsten		
Rentebaten	5.305	9.815

Bezoldiging Raad van Toezicht

De leden van de Raad van Toezicht ontvangen geen vergoeding voor hun werkzaamheden.

's-Gravenland,
Stichting Monumenten Bezit

Was getekend

Directeur/bestuurder
M.T.C. van den Bos

Raad van Toezicht
K. A. Ottenheym
I. Esman
R. J. Quarles van Ufford

OVERIGE GEGEVENS

Controleverklaring

Controleverklaring van de onafhankelijke accountant

Aan: Stichting Monumenten Bezit

CONTROLEVERKLARING VAN DE ONAFHANKELIJKE ACCOUNTANT

Aan: de raad van toezicht van Stichting Monumenten Bezit

A. Verklaring over de in het jaarverslag opgenomen jaarrekening 2018

Ons oordeel

Wij hebben de jaarrekening 2018 van Stichting Monumenten Bezit te Amersfoort gecontroleerd.

Naar ons oordeel geeft de in dit jaarverslag opgenomen jaarrekening een getrouw beeld van de grootte en de samenstelling van het vermogen van Stichting Monumenten Bezit per 31 december 2018 en van het resultaat over 2018 in overeenstemming met Titel 9 Boek 2 BW, in combinatie met de in Nederland geldende RJ Richtlijn 640 'Organisaties zonder winststreven'.

De jaarrekening bestaat uit:

de balans per 31 december 2018;

de winst- en verliesrekening over 2018; en

de toelichting met een overzicht van de gehanteerde grondslagen voor financiële verslaggeving en andere toelichtingen.

De basis voor ons oordeel

Wij hebben onze controle uitgevoerd volgens het Nederlands recht, waaronder ook de Nederlandse controlestandaarden vallen. Onze verantwoordelijkheden op grond hiervan zijn beschreven in de sectie 'Onze verantwoordelijkheden voor de controle van de jaarrekening'.

Wij zijn onafhankelijk van Stichting Monumenten Bezit zoals vereist in de Wet toezicht accountantsorganisaties (Wta), de Verordening inzake de

onafhankelijkheid van accountants bij assurance-opdrachten (ViO) en andere voor de opdracht relevante onafhankelijkheidsregels in Nederland. Verder hebben wij voldaan aan de Verordening gedrags- en beroepsregels accountants (VGBA).

Wij vinden dat de door ons verkregen controle-informatie voldoende en geschikt is als basis voor ons oordeel.

B. Verklaring over de in het jaarverslag opgenomen andere informatie

Naast de jaarrekening en onze controleverklaring daarbij, omvat het jaarverslag andere informatie, die bestaat uit:

het bestuursverslag;

de overige gegevens.

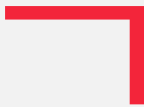
Op grond van onderstaande werkzaamheden zijn wij van mening dat de andere informatie:

met de jaarrekening verenigbaar is en geen materiële afwijkingen bevat; alle informatie bevat die op grond van Titel 9 Boek 2 BW is vereist.

Wij hebben de andere informatie gelezen en hebben op basis van onze kennis en ons begrip, verkregen vanuit de jaarrekeningcontrole of anderszins, overwogen of de andere informatie materiële afwijkingen bevat.

Met onze werkzaamheden hebben wij voldaan aan de vereisten in Titel 9 Boek 2 BW en de Nederlandse Standaard 720. Deze werkzaamheden hebben niet dezelfde diepgang als onze controlewerkzaamheden bij de jaarrekening.

Het bestuur is verantwoordelijk voor het opstellen van het bestuursverslag en de overige gegevens in overeenstemming met Titel 9 Boek 2 BW, in combinatie met de in Nederland geldende RJ Richtlijn 640 'Organisaties zonder winststreven'.

C. Beschrijving van verantwoordelijkheden met betrekking tot de jaarrekening

Verantwoordelijkheden van het bestuur en de raad van toezicht voor de jaarrekening

Het bestuur is verantwoordelijk voor het opmaken en getrouw weergeven van de jaarrekening in overeenstemming met Titel 9 Boek 2 BW. In dit kader is het bestuur verantwoordelijk voor een zodanige interne beheersing die het bestuur noodzakelijk acht om het opmaken van de jaarrekening mogelijk te maken zonder afwijkingen van materieel belang als gevolg van fouten of fraude.

Bij het opmaken van de jaarrekening moet het bestuur afwegen of de stichting in staat is om haar werkzaamheden in continuïteit voort te zetten. Op grond van genoemd verslaggevingsstelsel moet het bestuur de jaarrekening opmaken op basis van de continuïteitsveronderstelling, tenzij het bestuur het voornemen heeft om de stichting te liquideren of activiteiten te beëindigen of als beëindiging het enige realistische alternatief is.

Het bestuur moet gebeurtenissen en omstandigheden waardoor gerede twijfel zou kunnen bestaan of de stichting haar activiteiten in continuïteit kan voortzetten, toelichten in de jaarrekening.

De raad van toezicht is verantwoordelijk voor het uitoefenen van toezicht op het proces van financiële verslaggeving van de vennootschap.

Onze verantwoordelijkheden voor de controle van de jaarrekening

Onze verantwoordelijkheid is het zodanig plannen en uitvoeren van een controleopdracht dat wij daarmee voldoende en geschikte controle-informatie verkrijgen voor het door ons af te geven oordeel.

Onze controle is uitgevoerd met een hoge mate maar geen absolute mate van zekerheid waardoor het mogelijk is dat wij tijdens onze controle niet alle materiële fouten en fraude ontdekken.

Afwijkingen kunnen ontstaan als gevolg van fraude of fouten en zijn materieel indien redelijkerwijs kan worden verwacht dat deze, afzonderlijk of gezamenlijk, van invloed kunnen zijn op de economische beslissingen die gebruikers op basis van deze jaarrekening nemen. De materialiteit beïnvloedt de aard, timing en omvang van onze controlewerkzaamheden en de evaluatie van het effect van onderkende afwijkingen op ons oordeel.

Wij hebben deze accountantscontrole professioneel kritisch uitgevoerd en hebben waar relevant professionele oordeelsvorming toegepast in overeenstemming met de Nederlandse controlestandaarden, ethische voorschriften en de onafhankelijkheidseisen. Onze controle bestond onder andere uit:

het identificeren en inschatten van de risico's dat de jaarrekening afwijkingen van materieel belang bevat als gevolg van fouten of fraude, het in reactie op deze risico's bepalen en uitvoeren van controlewerkzaamheden en het verkrijgen van controle-informatie die voldoende en geschikt is als basis voor ons oordeel. Bij fraude is het risico dat een afwijking van materieel belang niet ontdekt wordt groter dan bij fouten. Bij fraude kan sprake zijn van samenspanning, valsheid in geschrifte, het opzettelijk nalaten transacties vast te leggen, het opzettelijk verkeerd voorstellen van zaken of het doorbreken van de interne beheersing;

het verkrijgen van inzicht in de interne beheersing die relevant is voor de controle met als doel controlewerkzaamheden te selecteren die passend zijn in de omstandigheden. Deze werkzaamheden hebben niet als doel om een oordeel uit te spreken over de effectiviteit van de interne beheersing van de entiteit;

het evalueren van de geschiktheid van de gebruikte grondslagen voor financiële verslaggeving en het evalueren van de redelijkheid van schattingen door het bestuur en de toelichtingen die daarover in de jaarrekening staan;

het vaststellen dat de door het bestuur gehanteerde continuïteitsveronderstelling aanvaardbaar is. Tevens het op basis van de verkregen controle-informatie vaststellen of er gebeurtenissen en omstandigheden zijn waardoor gerede twijfel zou kunnen bestaan of de onderneming haar bedrijfsactiviteiten in continuïteit kan voortzetten. Als wij concluderen dat er een onzekerheid van materieel belang bestaat, zijn wij verplicht om aandacht in onze controleverklaring te vestigen op de relevante gerelateerde toelichtingen in de jaarrekening. Als de toelichtingen inadequaat zijn, moeten wij onze verklaring aanpassen. Onze conclusies zijn gebaseerd op de controle-informatie die verkregen is tot de datum van onze controleverklaring. Toekomstige gebeurtenissen of omstandigheden kunnen er echter toe leiden dat een onderneming haar continuïteit niet langer kan handhaven;

het evalueren van de presentatie, structuur en inhoud van de jaarrekening en de daarin opgenomen toelichtingen; en

het evalueren of de jaarrekening een getrouw beeld geeft van de onderliggende transacties en gebeurtenissen.

Wij communiceren met de raad van toezicht onder andere over de geplande reikwijdte en timing van de controle en over de significante bevindingen die uit onze controle naar voren zijn gekomen, waaronder eventuele significante tekortkomingen in de interne beheersing.

Wij bevestigen aan de raad van toezicht dat wij de relevante ethische voorschriften over onafhankelijkheid hebben nageleefd. Wij communiceren ook met de raad over alle relaties en andere zaken die redelijkerwijs onze onafhankelijkheid kunnen beïnvloeden en over de daarmee verband houdende maatregelen om onze onafhankelijkheid te waarborgen.

Wij bepalen de kernpunten van onze controle van de jaarrekening op basis van alle zaken die wij met de raad van toezicht hebben besproken. Wij beschrijven deze kernpunten in onze controleverklaring, tenzij dit is verboden door wet- of regelgeving of in buitengewoon zeldzame omstandigheden wanneer het niet vermelden in het belang van het maatschappelijk verkeer is.

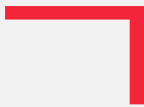
Aalsmeer 28 juni 2019

Was getekend

Davvero Accountants
Drs. C. Mekke RA

ARTIKELEN

RUÏNE VAN TEYLINGEN

De ruïne van Teylingen bestaat uit een omgracht, cirkelvormig terrein, dat volledig is afgesloten door een ringmuur en een donjon. Het terrein binnen de ringmuur is te betreden via een poort, die vroeger deel uitmaakte van een poortgebouw. Van dat poortgebouw zijn alleen de fundamenten bewaard gebleven. In de ringmuur is verder nog een traptoren aanwezig, deze grensde voorheen aan het poortgebouw.

Van de twintig meter hoge donjon is één gevel opgenomen in de ringmuur. Als geheel volgt de donjon de kromming van de ringmuur, waardoor deze een bijzondere vorm heeft: een cirkelsegment met twee gebogen en twee rechte muren.

Van de donjon resten alleen nog de buitenmuren. Het interieur, inclusief de gewelven van de kelder, is geheel verdwenen. De aanwezige versnijdingen in het metselwerk geven een indicatie van de verdiepingshoogtes. De gevelopeningen en de restanten van de haardpartijen geven een idee van de indeling van de ruimtes. Op twee plekken zijn muurtrappen aanwezig. Vreemd genoeg bevinden deze zich helemaal bovenin de donjon en helemaal onderin, maar wel in dezelfde gevel. Ertussen komen voor zover bekend geen muurtrappen voor.

De ringmuur en de donjon vertonen de sporen van vele ingrepen en jarenlange restauratiewerkzaamheden, hetgeen het ruïneuze karakter van het complex alleen maar versterkt. In de zomer van 2017 is er begonnen aan de restauratiewerkzaamheden van het metselwerk van de donjon. De muurkroon, die bij een eerdere restauratie bij wijze van opofferlaag op de bovenzijde van de donjon was aangebracht, verkeerde in een verregaande staat van verval. Deze opofferlaag was daarnaast uitgevoerd in harde stenen met dito voegen, die niet goed samengingen met het onderliggende, historische metselwerk. Schade aan dat historische metselwerk direct onder de muurkroon was het gevolg.

Afb. 1: Overzicht van de ruïne (Jan Kamphuis 2012)

Ook in de lager liggende delen van de donjonmuren verkeerde het metselwerk plaatselijk in een slechte staat. Stenen waren beschadigd en voegwerk ontbrak volop. In sommige gevallen was dit het gevolg van verkeerde materiaaltoepassingen bij eerdere restauraties, in andere gevallen het gevolg van slijtage. De donjon staat immers al eeuwenlang in weer en wind.

De muurkroon is langs de hele omtrek van de donjon vervangen. Hierbij zijn stenen en voegen toegepast die goed samengaan met het onderliggende, historische muurwerk. Daarbij is de contour van de vroegere muurkroon als vorm aangehouden. Verder is al het voegwerk van de bovenste vijf meter van het metselwerk aan de binnenzijde van de donjon vervangen. Waar nodig zijn nieuwe stenen ingeboet.

Ten behoeve van de restauratie is er een steiger gebouwd rondom de gehele binnenzijde van de donjon. Dit bood de gelegenheid om het metselwerk van dichtbij en op detailniveau bouwhistorisch te onderzoeken. Zeker voor de hoger liggende muurdelen was dit nog nooit eerder gedaan. De gehele binnenzijde van de donjon is zodoende bouwhistorisch in kaart gebracht.

In 1994 is er een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek naar de ruïne uitgevoerd door Kamphuis, Bureau voor Bouwhistorie uit Delft. Dit onderzoek is destijds voor het grootste deel opgesteld door ir W. Annema. Het onderzoek vond plaats in het kader van de *Documentatie van monumenten in Rijksbezit*.⁽¹⁾ De nu volgende samenvatting van de bouwgeschiedenis is gebaseerd op de bevindingen uit dat onderzoek. De samenvatting is toegespitst op de donjon.

Het slot Teylingen werd gebouwd op een strategische positie in het duinlandschap rond Sassenheim. Door zijn ligging kon het slot de doorgang door de duinen van oost naar west beheersen. Het lag in een laaggelegen terrein waarvan de defensieve kracht waarschijnlijk voor een belangrijk deel berustte op het aanwezige water.

Aan het begin van de dertiende eeuw zal het ronde terrein zijn voorzien van een stenen ringmuur met weergang. Ook toen was dit terrein al omgracht. De ringmuur lag dus op een eiland.

Op dat eiland was in een eerdere fase een stenen toren gebouwd, die de toegang tot het eiland verdedigde. Een tweede, grotere toren verdedigde de oost-westroute door de duinen. De ringmuur bestond in die eerdere

fase waarschijnlijk uit een aarden wal, al dan niet voorzien van een palissade. Met de aanleg van de stenen ringmuur werd laatstgenoemde toren vervangen. De andere toren werd opgenomen in de ringmuur en ging dienen als poortgebouw.

Halverwege de dertiende eeuw zal de grote toren wederom zijn vervangen. Ditmaal door de donjon in zijn huidige, gebogen, vorm. Tot op dit punt zijn de bouwfases puur hypothetisch. Pas van de jaren 1337 en 1338 zijn er rekeningen beschikbaar op basis waarvan kan worden vastgesteld dat er verbouwingen aan een reeds bestaand gebouw hebben plaatsgevonden. Tevens blijkt uit rekeningen dat er in 1384 een grote verbouwing van de donjon heeft plaatsgevonden. Deze lijkt zich met name op het interieur te hebben gericht. In 1399 werd het dak op de toren hersteld.

In de jaren daarna verplaatste het wonen zich steeds meer naar de voorburch. Dit terrein hoorde al bij de eerste opzet van het slot, maar had tot dan toe vooral een ondersteunend karakter. Uit inventarissen uit 1477 blijkt dat die rollen in de loop van de vijftiende eeuw begonnen om te keren. De donjon en ringmuur werden aangeduid als “oude Teylinge” en in het hoofdvertrek van de donjon werd afgedankt meubilair opgeslagen.

Aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog, wellicht tijdens het beleg van Haarlem in 1573, werd het slot in brand gestoken en gedeeltelijk verwoest. Plannen voor de wederopbouw van de donjon werden in 1614 definitief verlaten. In plaats daarvan werd er een grote woning gebouwd op het terrein van de voorburch, in de toen modieuze Hollandse renaissancestijl. De donjon werd aan zijn lot overgelaten. Overigens is er niet lang aan de wederopbouw gewerkt. In 1605 lag het gebouw er namelijk nog altijd ruïneus bij. Hoeveel werk er in de negen jaar tot 1614 werkelijk is uitgevoerd, is de vraag. De donjon werd in ieder geval voorzien van een nieuw dak.

In 1677 brandde de donjon nogmaals uit. Er werden vervolgens geen herstelwerkzaamheden meer uitgevoerd. In de donjon werd een afdak gemaakt om de kelder bruikbaar te houden. De rest van de binnenzijde werd grotendeels gepleisterd, als een vroege vorm van conservering.

Sinds 1283 was het slot het bestuurscentrum van de houtvesterij van Holland. Houtvester was een prestigieuze titel die, vanaf het eind van de vijftiende eeuw, verbonden was met het stadhouderschap van Holland. Het dagelijkse houtvesterswerk werd door de houder van de titel uitbesteed aan de luitenant-houtvester. Deze woonde op het kasteelterrein.

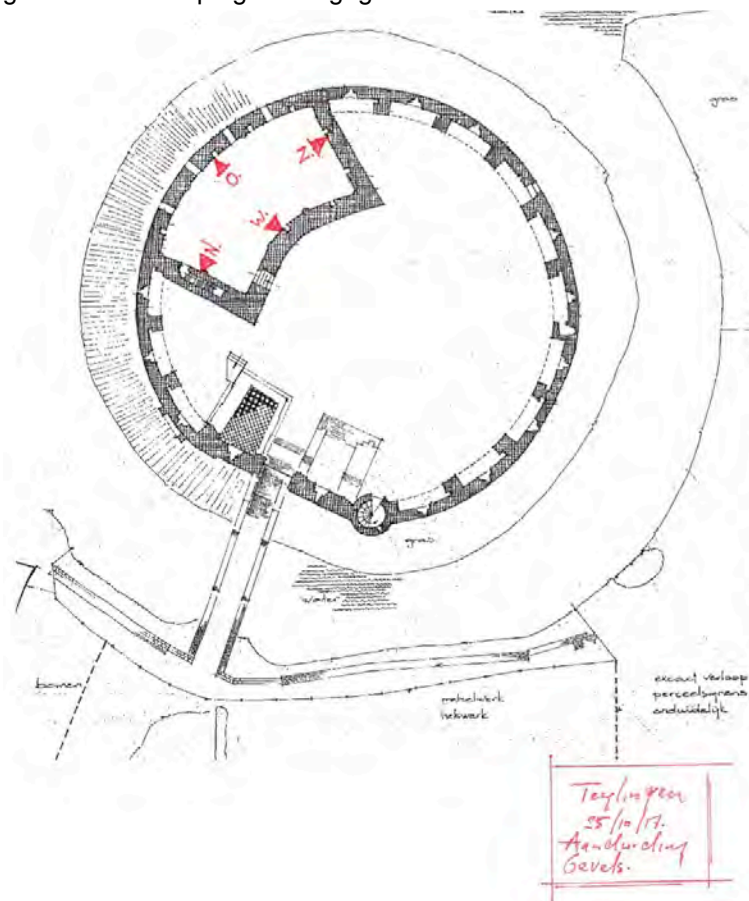
In 1795 werd de houtvesterij afgeschaft en verloor Teylingen zijn rol in dat ambt. Het woonhuis op de voorburcht kwam leeg te staan.

In 1802 werd het hele complex voor afbraak verkocht. Wat heel opmerkelijk is, is dat daarbij nadrukkelijk het behoud van de donjon en ringmuur werd bedongen. Zo bleef dit deel van het complex behouden, terwijl de voorburcht en de landerijen verdwenen en werden verdeeld in verschillende kavels. In 1877 werd het overgebleven complex gekocht door het Rijk en begon een lange periode van consolidatie, onderzoek en restauratie. Met de huidige werkzaamheden zet SMB die door het Rijk ingezette lijn voort.

Het bouwhistorische onderzoek van het muurwerk bevindt zich op dit moment in een inventariserende fase. In het muurwerk is een zeer grote hoeveelheid bouwsporen aangetroffen. Deze moeten eerst systematisch worden geïnterpreteerd, voordat er tot een structurele interpretatie kan worden overgegaan. Lastig hierbij is het vele restauratie- en consolidatiewerk dat in de loop der tijd heeft plaatsgevonden. Hierdoor is een lappendeken van verschillende soorten metselwerk ontstaan, waarbij er bovendien regelmatig bestaand en nieuw materiaal door elkaar gebruikt is. Van veel naden in het metselwerk wordt het dan de vraag of deze bij een restauratieronde of een vroegere verbouwing horen. Ook zijn bij restauraties aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw delen gereconstrueerd en nieuwe delen toegevoegd. Een vergelijking van tekeningen en foto's zal dus zeker een belangrijk deel gaan uitmaken van het inventarisatie- en interpretatiewerk.

Toch zijn er op basis van de huidige stand van het werk en een analyse van de indeling van de gevels al een aantal interessante zaken op te

merken. Zeker in combinatie met het al uitgevoerde onderzoek uit 1994. Hieronder wordt op een aantal bevindingen dieper ingegaan. Op de afbeeldingen met de schematische indelingen zijn de benamingen van de gevels en verdiepingen aangegeven.

Afb. 2: Plattegrond van de ruïne. De rode letters N, O, Z, W geven de binnengevels aan zoals die benoemd zijn in de tekst. (afb. archief SMB)

Afb. 3: Aanzicht van de binnenzijde van de oostgevel met daarin de benamingen van de bouwlagen aangegeven: kelder, begane grond, eerste verdieping en tweede verdieping. (afb. archief SMB)

Wat bij een bezichtiging van de binnenzijde van de donjon als eerste opvalt, zijn de haardpartijen. Deze liggen in de oostgevel en in de zuidgevel.

De haardpartij in de oostgevel heeft stookplaatsen op de begane grond en de eerste verdieping. Er zijn twee rookkanalen in aangetroffen. Op de tweede verdieping zijn veel reparatiesporen zichtbaar uit verschillende fases, maar er zijn geen aanwijzingen gevonden dat hier een stookplaats heeft gezeten. Op de eerste verdieping zijn de zijwangen van de haardpartij nog gedeeltelijk aanwezig. Het formaat van de bakstenen hiervan past bij het formaat van de bakstenen van het omliggende metselwerk. De zijwangen eindigen in consoles van trachiet.

Afb. 4: Aanzicht van de binnenzijde van de oostgevel (afb. auteur)

De haardpartij ligt mooi in het hart van de gevel en wordt geflankeerd door gevelopeningen en kaarsnissen. Het is een symmetrisch geheel en hoort bij de oorspronkelijke opzet van het interieur. Het lijkt waarschijnlijk dat de haardpartij op de begane grond eenzelfde of luxere opzet had. Dit laatste wordt vermoed vanwege de vormgeving van de gevelopeningen hier, met een middenstijl en geprofileerde stenen in de dagkanten. Dergelijke geprofileerde stenen zijn ook gebruikt bij de gevelopeningen op de eerste verdieping. De haardpartij in de zuidgevel heeft alleen een stookplaats op de eerste verdieping. Deze ligt uit het midden van de gevel. In de achterwand van de haardpartij is een dichtgemetselde kaarsnis gevonden. Deze heeft dezelfde vormgeving als de kaarsnissen die elders in de binnengevels zichtbaar zijn. Op de tweede verdieping loopt het rookkanaal vlak langs een gevelopening. Hier zijn reparaties zichtbaar in kleinere stenen. Dit type stenen is ook aangetroffen op de eerste verdieping ter plaatse van de zijwangen van de stookplaats. De aanwezigheid van de kaarsnis laat zien dat deze haardpartij in een bestaande wand is aangebracht en dus bij een latere bouwfase hoort. Afgaande op het aangetroffen steenformaat zal dat de fase van reparatiewerkzaamheden na de brand aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog zijn.

Op basis van deze gegevens kan geconcludeerd worden dat de donjon in eerste instantie alleen twee haardpartijen had aan de oostzijde. Dit betekent ook dat op de begane grond en eerste verdieping grote vertrekken waren, mogelijk met kleinere, onverwarmde ruimtes aan de uiteinden. Er zijn in het metselwerk echter geen sporen aangetroffen van tussenwanden. Ook betekent dit, dat de tweede verdieping geen stookplaats had.⁽²⁾ Verder zijn in de kelder geen aanwijzingen voor een stookplaats aangetroffen. Het roept de vraag op waar in dit geval de keuken heeft gezeten.

Afb. 5: Overzicht van de haardpartij in de oostgevel. Hierin zijn volop reparatiesporen zichtbaar uit verschillende fases. In het muurwerk zijn twee rookkanalen gevonden. Op de tweede verdieping heeft hier geen haardpartij gelegen. (afb. auteur)

de

Afb. 7: Aanzicht van de binnenzijde van de zuidgevel
(afb. auteur)

Afb. 8: Aanzicht van de binnenzijde van de
westgevel (afb. auteur)

Afb. 9: Overzicht van de haardpartij in de zuidgevel. Bovenin is zichtbaar hoe dicht het rookkanaal langs de gevelopening is gelegd. Het metselwerk hier is al een keer afgebroken en hersteld met kleine stenen. Ze hebben hetzelfde formaat als de stenen die gebruikt zijn in de zijwangen van de haard, waarvan restanten zichtbaar zijn op de eerste verdieping. Ook is hier de kaarsnis zichtbaar, deze was dichtgemetseld en is tijdens het restauratiewerk geopend.

Afb. 10: Detail van de haard op de eerste verdieping. De twee zijwangen van de haard zijn duidelijk zichtbaar. De stenen hebben dezelfde dikte als het omliggende metselwerk. Bovenop de zijwangen zijn consoles geplaatst van Trachiet. (afb. auteur)

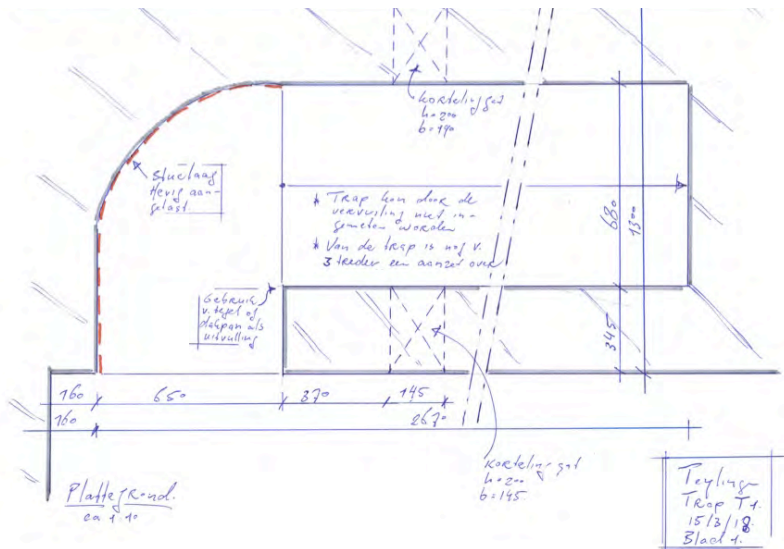
Afb. 11: Aanzicht van de trap links bovenin de noordgevel (afb. auteur)

De aanwezigheid van de steiger maakte het mogelijk om de trap bovenin de noordgevel van binnen te bekijken. De trap is ingemeten en vastgelegd op tekening. Hij vormt een harmonieus geheel met het omliggende werk. Het gemetselde gewelfje boven de trap loopt vloeiend over in de wanden en de rondboog boven de opening. Het metselwerk is hier duidelijk met elkaar vertand. De trap hoort dus bij de oorspronkelijke opzet van deze gevel. De positie van de trap roept echter wel een aantal vragen op over de vorm en de beëindiging van de toren. De trap ligt namelijk in de dikte van de muur. Als de trap uitkwam op een rondlopende weergang, die binnen de dikte van de muur lag, dan was het niet mogelijk om rond te lopen. De trap lag dan immers in de weg. Of werd de trap afgesloten met een luik waar men overheen kon lopen? Sloot de trap aan op een platform en had de donjon in eerste instantie geen hellend dak? Wat voor draagconstructie heeft hier dan onder gelegen? Er zijn geen sporen die wijzen op de aanwezigheid van gewelven.

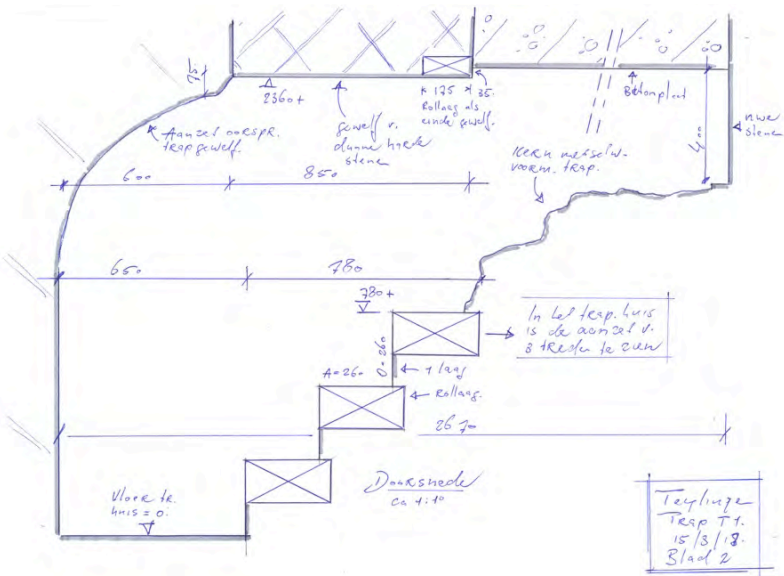
Bestond de weergang uit een uitkragende constructie? Gemetseld of van hout? Had de toren twee trapgevels waartussen een zadeldak lag en leidde de trap via een van die trapgevels naar een zolder? Of leidde de trap helemaal niet naar een dak of weergang en was de toren een verdieping hoger?

Er zijn tijdens het onderzoek geen bouwsporen gevonden, die een van de bovengenoemde scenario's bewijzen dan wel uitsluiten. De positie van de trap ten opzichte van de gevelopening bovenin deze gevel roept bovendien de vraag op of hier sprake is van twee fases. De trap sluit immers niet aan op een vloer; of er moet hier een tussenvloer gelegen hebben.

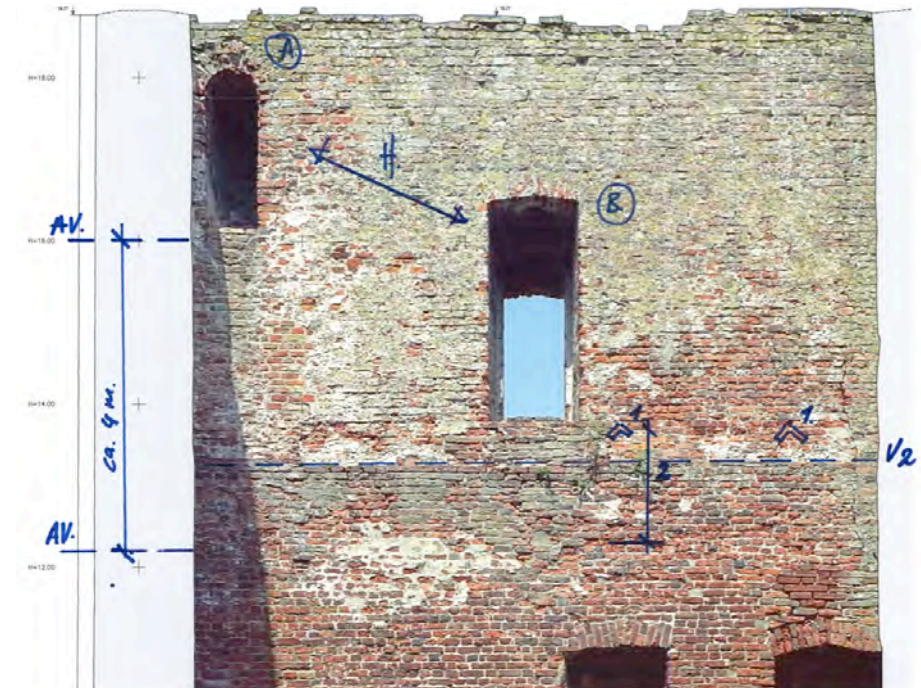

Afb. 12: Plattegrondtekening van de trap links bovenin de noordgevel (afb. auteur)

Afb. 13: Doorsnedetekening van de trap links bovenin de noordgevel (afb. auteur)

Afb. 14: Aanzicht van de noordgevel. A geeft de toegang tot de trap aan. B de naastliggende gevelopening. Bij de H is zichtbaar dat deze openingen niet logisch met elkaar corresponderen en ten opzichte van de versnijding van de tweede verdieping (V2). Met de 1 zijn de restanten van de twee kaarsnissen aangegeven. Met AV is een alternatieve hoogteverdeling gegeven uit een mogelijke eerdere bouwphase. De trap kwam toen uit op vloerhoogte en de twee kaarsnissen lagen ca. 1,5 meter boven het hypothetische vloerniveau. (afb. auteur)

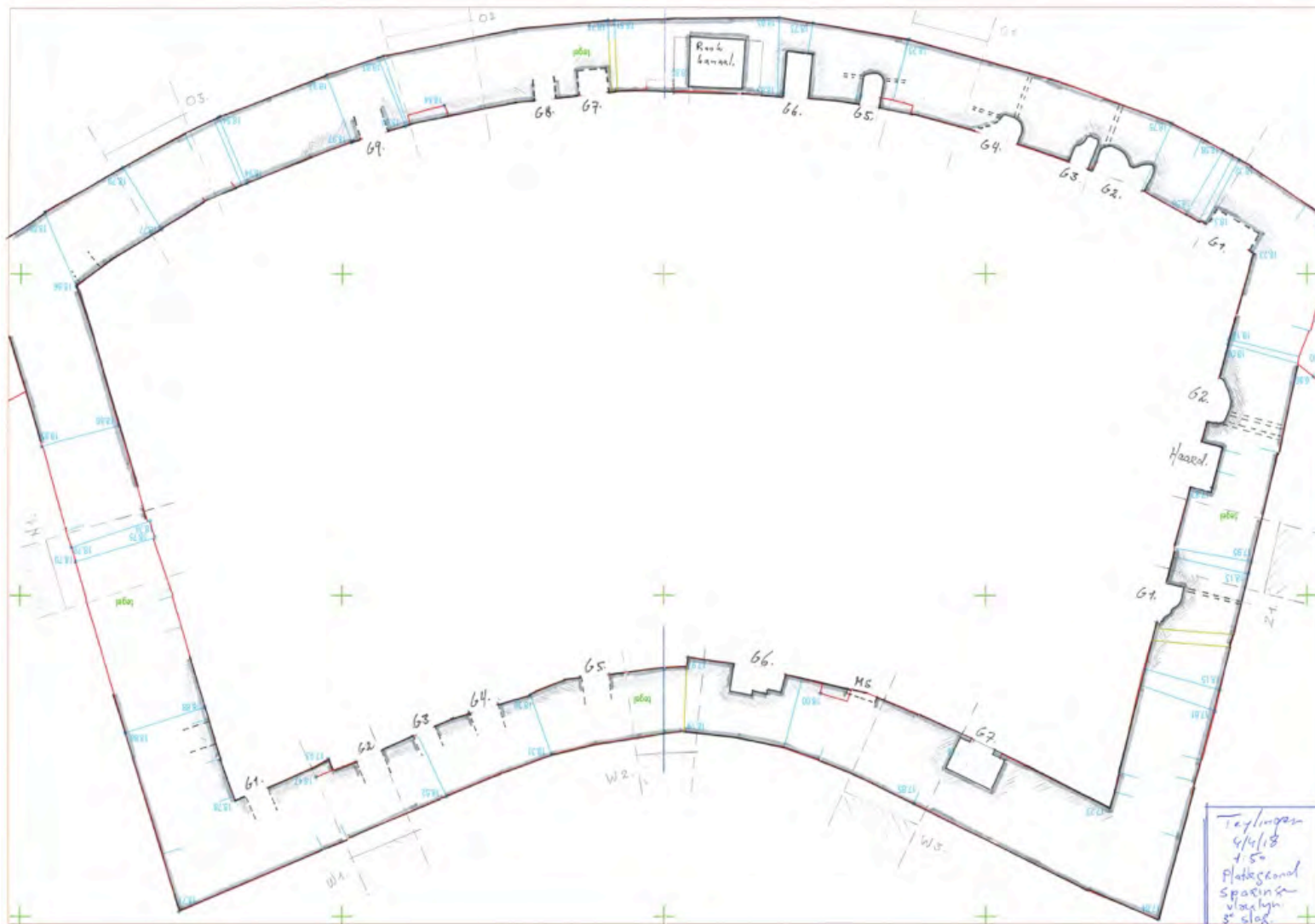

Afb. 15: Detail van de kaarsnissen die vlak boven de versnijding van de tweede verdieping zijn aangetroffen in de noordgevel. Ze corresponderen geenszins met de huidige hoogte-indeling. De 0 geeft de versnijding in het metselwerk aan. (afb. auteur)

Vanuit die optiek is het volgende ook interessant. Vlak boven de bovenste versnijding in het metselwerk, de veronderstelde tweede verdiepingvloer, zijn de sporen van twee dichtgezette kaarsnissen aangetroffen. Dit strookt op geen enkele manier met de huidige indeling van de toren, maar zou wel kunnen passen bij een andere hoogte-indeling. Hierbij lag dan een vloer ter plaatse van de hierboven genoemde trap en een op ca. anderhalve meter onder de bovenzijde van deze kaarsnissen.⁽³⁾

De gevelindeling was toen anders en de huidige gevelopening is er later ingemaakt. Dat past in principe bij de bouwgeschiedenis, die uitgaat van een ingrijpende verbouwing in 1384. Er zouden in dat geval toen ook grote wijzigingen in de verdiepingshoogtes en gevelindelingen zijn doorgevoerd. Mede door het hierboven al aangehaalde probleem van de vele reparaties door de eeuwen heen, zijn er geen bouwsporen gevonden die een onomstotelijk bewijs geven voor een dergelijke radicale ingreep.

Afb. 16: Overzichtsplattegrond van de tweede verdieping waarop de aangetroffen balksparingen zijn aangegeven (afb. auteur)

De vorm van de donjon roept de vraag op hoe de vloerbalklagen in elkaar hebben gezeten. In een ruimte die de vorm van een cirkelsegment heeft, is het immers logisch om de balken radiaal naar te leggen. Er is destijds bewust voor deze bouwvorm gekozen en een radiale balklaag vormt daarin een toevoeging op de architectuur en de ruimtelijke beleving. Zeker als het gaat om een grote, ongedeelde ruimte.

Ter plaatse van de eerste en tweede verdiepingvloer zijn in het metselwerk sporen zichtbaar van balkopleggingen. Op de begane grond komen deze sporen niet voor. Hier heeft dus geen balklaag gelegen. De sporen van de balken zijn voor wat betreft de tweede verdiepingvloer ingemeten en verwerkt op een plattegrond. Voor de eerste verdieping zal dit ook gaan gebeuren. Het intekenen van de mogelijke balklaagindelingen op deze plattegrond levert geen sluitend beeld op. Er zijn meerdere indelingen mogelijk. Ook een recht gelegde balklaag is in principe mogelijk. De sporen van de balklagen laten zien dat er in meerdere fases balken zijn aangebracht en verwijderd. Om dit nader te illustreren volgen hier enkele voorbeelden. Ze hebben allemaal betrekking op de oostzijde van de donjon.

Allereerst de sparingen G2 en G3. Deze liggen direct naast elkaar en worden slechts van elkaar gescheiden door een bakstenen penantje van vijf centimeter. De sparing G3 is dichtgezet met grote stenen, passend bij het omliggende werk. De sparing G2 is dichtgezet met dunne kleine steentjes.⁽⁴⁾ Deze sparing is erg breed. Boven een deel ervan zijn in het bovenliggende metselwerk de sporen zichtbaar van een inkassing. De inkassing is dichtgezet met grote stenen, passend bij het omliggende werk. Onder de sparing ligt, in het verlengde van de inkassing, een muurstijlsleuf.

Een dergelijke situatie kan alleen in meerdere fases ontstaan. Het lijkt erop dat sparing G3 is dichtgezet, waarna de sparing G2 is gemaakt.⁽⁵⁾

Afb. 17: Overzicht van het muurwerk waarin de sparingen G2 en G3 zijn aangetroffen. Met I2 is de inkassing aangegeven. Bij MS sluit een muurstijlsleuf aan. (afb. auteur)

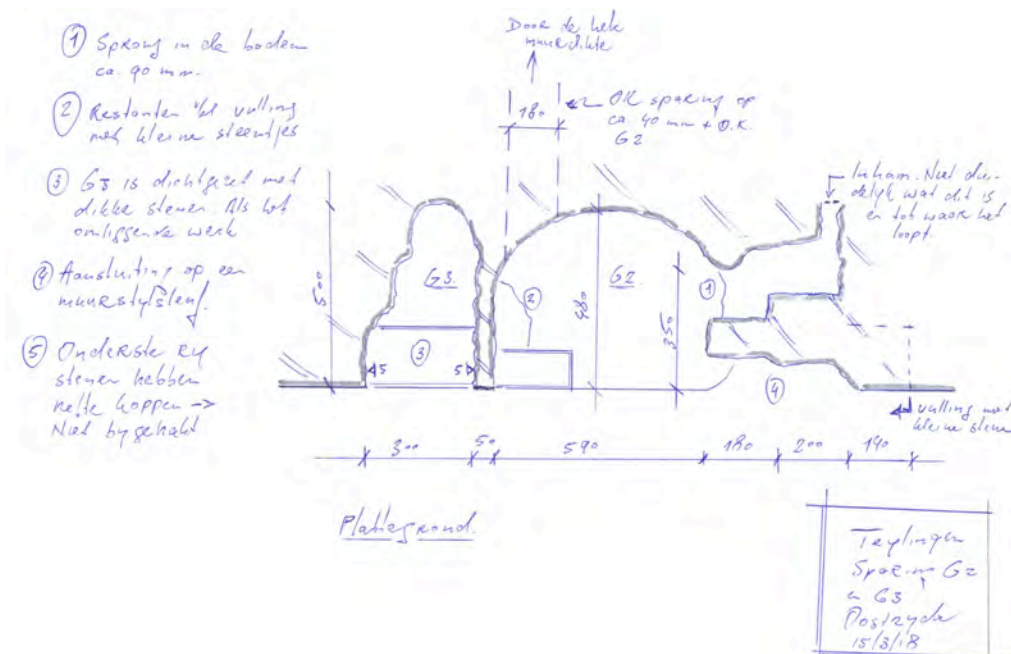

Om hier een balk in te kunnen leggen, werd in het bestaande werk een inkassing gehakt waardoor de balk schuin de sparing ingedraaid kon worden. De inkassing werd vervolgens dichtgezet. Onder deze nieuw aangebrachte balk werd een muurstijlsleuf aangebracht, waarin een houten muurstijl werd geplaatst. De sleuf werd in het bestaande muurwerk ingehakt.

In een latere fase is de balk ter plaatse van G2 verwijderd. Hiervoor werd de sparing vergroot, waardoor het dunne penantje naast G3 ontstond. De balk werd verwijderd en de sparing werd dicht gemaakt met kleine steentjes. Opmerkelijk is dat daarbij de lijn van de muurstijlsleuf is doorgezet in het opvulwerk.

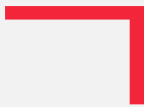
Het lijkt er dus op dat sparing G3 hoort bij een oorspronkelijke opzet van het muurwerk. De sparing G2 is dan gemaakt tijdens de grote verbouwing van 1384. Tijdens reparatiewerkzaamheden in de achttiende of negentiende eeuw zijn de sparingen dichtgezet.

Vervolgens zijn er de sparingen G4 en G5. Deze liggen op enige afstand van elkaar, maar achterin beide sparingen is een rond gat gevonden dat over enige afstand door het muurwerk loopt. Het lijkt te wijzen op een ringanker dat de balken die oplagen in deze sparingen met elkaar verbond. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat dit de enige sparingen zijn waar deze sporen zijn aangetroffen. Zo vindt de ankersparing aan de linkerkant van G5 geen aansluiting in sparing G6.

Afb. 18: Plattegrondschems van de twee sparingen G2 en G3 (afb. auteur)

Sparing G5 is dichtgezet met grote stenen, aansluitend op het omliggende metselwerk. Sparing G4 is weer dichtgezet met de kleine steentjes zoals die ook bij G2 aangetroffen zijn. Sparing G4 sluit ook aan op een muurstijlsleuf. Boven de sparing ligt een inkassing zoals die ook boven G2 is aangetroffen. Bij sparing G5 zijn noch een inkassing, noch een muurstijlsleuf aangetroffen.

Afb. 19: Overzicht van het muurwerk waarin de sparing G4 is aangetroffen. Met I3 is de inkassing aangegeven. Bij MS sluit een muurstijlsleuf

Uitgaande van een ringanker zouden de sparingen G4 en G5 beiden tot de oorspronkelijke opzet van het metselwerk behoren. Sparing G4 is tijdens de verbouwing van 1384 op dezelfde manier aangepast als G2. Sparing G5 was overbodig en werd dichtgezet, vandaar dat hier de grotere stenen zijn aangetroffen.

Dit zou betekenen dat daarbij ook de overspanning van de balken anders werd. Met het wegvallen van G3 en G5 kwamen de vloerbalken op een grotere afstand van elkaar te liggen.

Afb. 20: Overzicht van het muurwerk waarin de sparing G5 is aangetroffen. (afb. auteur)

Als laatste komt de sparing G6 aan bod. Dit is een nette, rechte sparing. Er ligt een inkassing boven, maar er sluit geen muurstijlsleuf op aan. Interessant aan deze inkassing is, dat een deel van de opvulling eruit verdwenen is. Hierdoor is goed zichtbaar dat de inkassing naar beneden toe schuin wegloopt en dieper wordt. Dit past goed bij de theorie van een inkassing die nodig is om een balk te plaatsen.

De lijn van de inkassing lijkt ook door te lopen in de zijkanten van de sparing zelf, maar dit was niet met zekerheid vast te stellen.⁽⁶⁾ De sparing is dichtgezet met dezelfde kleine steentjes als G2 en G4. De inkassing is dichtgezet met grote stenen passend bij het omliggende metselwerk.

De sparing zelf ziet er recht en regelmatig uit. Wat de opzet van de sparing betreft, zou deze bij de oorspronkelijke opzet van het gebouw horen. De sparing is niet later aangebracht. Hoe past dit in de lijn van de drie hierboven besproken gaten?

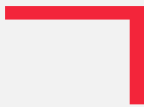
Het lijkt erop dat hier in een origineel gat een andere balk is aangebracht. Hiervoor was alsnog een inkassing nodig.⁽⁷⁾ De sparing is vervolgens in dezelfde fase als sparing G4 en G2 dichtgezet. Er sloot geen muurstijl op aan. Dit past bij de sparing die aan de andere kant van de haard ligt. Ook hier sloot geen muurstijl aan. Het bood ruimte voor het plaatsen van de haardboezem.

Uit het bovenstaande lijkt een zekere regelmaat te spreken. In 1384 werden nieuwe balken aangebracht met daaronder muurstijlen. Oude, overbodige sparingen werden dichtgezet. Het gaat dan om de sparingen G3 en G5. Later werden de balken uit 1384 samen met de muurstijlen verwijderd en werden de gaten gerepareerd met kleine stenen. Het gaat dan om de sparingen G2, G4 en G6.

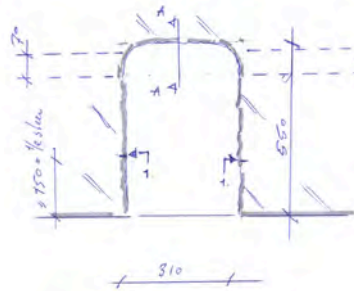

Afb. 21: Overzicht van het muurwerk waarin de sparing G6 is aangetroffen. Met I4 is de inkassing aangegeven. (afb. auteur)

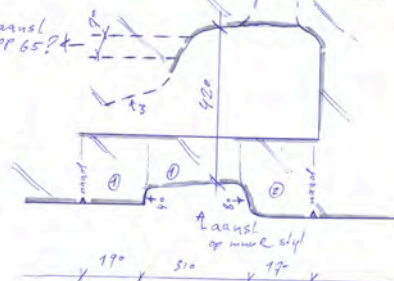
1. tot hier geen bij plaatte steen zichtbaar. Daar de sparing in wel.

Plattegrond G5:

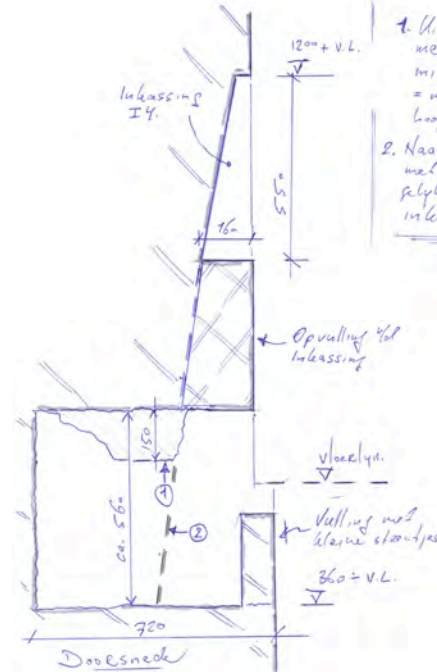

4. Opvulling in kleine steentjes
 5. Opvulling in groter steen
 5. Het is niet duidelijk hoever G4 hier doorloopt

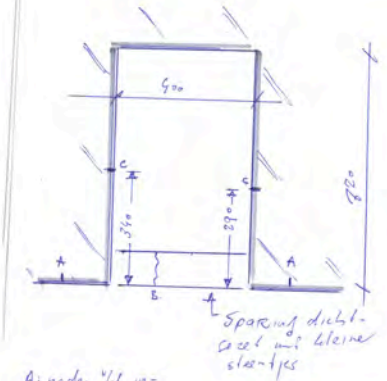

Plattegrond G4:

Teylinge Sparingje Postcyde 15/3/18

1. Uitlopend stuk metselwerk i/v. middele 1/2 sparing = mogelijk ook spr. laagte.
 2. Naad in het metselwerk mogelijk de 1/2 1/2 in kassing.

A: naad 1/2 in kassing.
 B: naad in het vlak kleine steentjes
 C: naad rechtboven aan bij zijkte sparing.
 Plattegrond

Teylinge Sparing G6 Postcyde 15/3/2018

Afb. 22: Overzichtsschets van de sparingen G4 en G5. (afb. auteur)

Afb. 23: Overzichtsschets van de sparing G6. (afb. auteur)

Het dilemma is, dat dit inderdaad voor deze balksparingen op zou kunnen gaan, maar dat de sparingsen niet allemaal een corresponderende sparing in de westgevel vinden. In bepaalde gevallen lukt dit wel, in andere gevallen lukt dit niet. Dat geldt zowel voor een radiaal opgezette balklaag als voor een recht opgezette balklaag; en voor alle aangetroffen sparingsen in zowel de oost- als de westgevel.

Bemoeilijkende factor daarbij is dat de westgevel veel restauratiewerk uit de late negentiende en vroege twintigste eeuw bevat en dat daarbij een aantal balkgaten en muurstijlsleuven nieuw lijken te zijn aangebracht. In hoeverre deze corresponderen met de historische positie is onduidelijk. Verdere bestudering van de aangetroffen sporen van de eerste verdiepingvloer en de daarop aansluitende muurstijlen zal waarschijnlijk meer duidelijkheid hierover geven. Tevens is het waarschijnlijk dat er op andere plekken, mede door deze restauraties, sparingsen aan het zicht zijn onttrokken.

Afb. 24: Een van de balksparingsen met aansluitende muurstijlsleuf in de westgevel. Het gaat hier om restauratiewerk. (afb. auteur)

Afb. 25: Een fragment van de overzichtsplattegrond van de balksparingen G2 t/m G6 in de oostgevel. Hierin is aangegeven welke sparingsen in de oost- en westgevel met elkaar corresponderen in het geval van een radiaal gelegde balklaag. Het middelpunt van de cirkel ligt buiten de donjon, midden in het ommuurde terrein. Het laat zien dat de corresponderende gaten niet overal kloppen met de veronderstelde fasering en dat in dit deel van de westgevel onvoldoende sparingsen zitten om de sparingsen G2 t/m G6 mee te laten corresponderen. De rode lijn laat zien dat met een lichte afwijking het bij sparring G2 mogelijk is om een balk te leggen die beter past in de veronderstelde fasering. Sparring G2 zou dan tijdens

Iets heel anders, maar zeker ook interessant is de nis, uiterst links in de oostgevel op de begane grond. De nis heeft een spitsboogvorm, zij het een asymmetrische, die iets naar rechts weg buigt. De nis is netjes in het metselwerk opgenomen en ermee vertand. Er zijn geen sporen gevonden die erop wijzen dat de nis is ingekapt. Deze hoort dus bij de oorspronkelijke opzet van het muurwerk. De nis loopt naar binnen toe rond weg, maar heeft een rechte achterkant.

Aan de binnenzijde is bovenin de nis een vierkant blok basaltlava opgenomen met in het hart een loden mantel met een stop of een stuk ijzer erin. Het is de sluitsteen van de nis.

Links is in het metselwerk, aan de buitenzijde, een horizontale sleuf opgenomen met een diameter van ca. 55 mm. Rechts van de nis zijn een aantal bijgehakte stenen zichtbaar rond een vierkante, dichtgezette sparing. Dit wijst op de aanwezigheid van een deurtje waarmee de nis afgesloten kon worden. De sleuf aan de linkerzijde was dan voor een sluitpen.

Waar diende deze nis voor? De nis is op het oosten georiënteerd. Werd hier een heiligenbeeld in opgesteld of hing er iets aan de sluitsteen? In dat geval was het een gebedsnis of lag hier een kleine kapel.

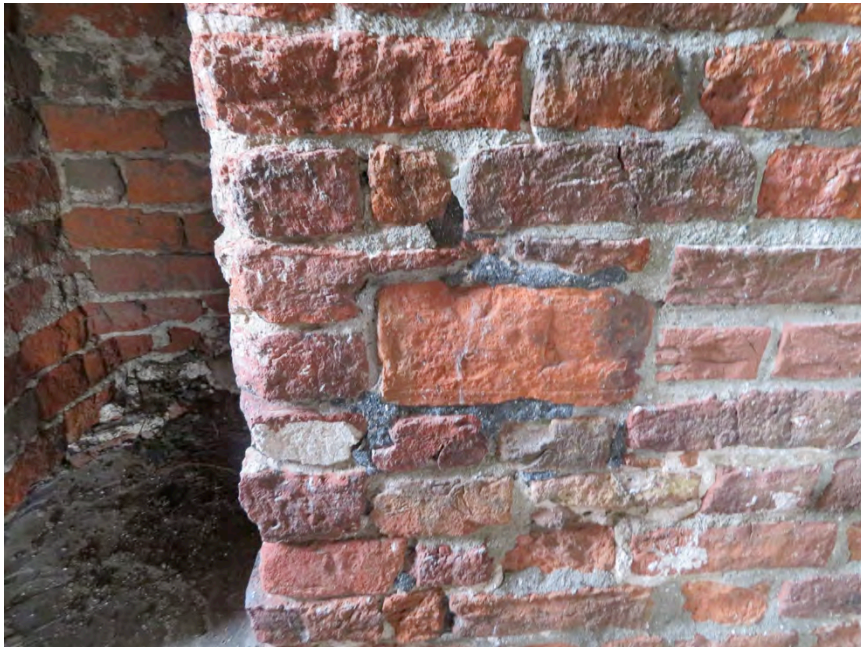
De loden mantel in de sluitsteen zou ook kunnen wijzen op een primitief waterleidingsstelsel.⁽⁸⁾ Het is een wat aardse functie, maar niet minder interessant. De leiding zou namelijk al tijdens de bouw geplaatst moeten zijn. Een heel modern systeem voor een gebouw van deze leeftijd.⁽⁹⁾

Afb. 26: De nis, uiterst links in de oostgevel op de begane grond. (afb. auteur)

Afb. 27: Detail van de sleuf aan de linkerkant van de sparing. (afb. auteur)

Afb. 28: Detail van de bijgehakte stenen. De vierkante sparing is later dichtgezet. (afb. auteur)

Het bovenstaande laat zien dat het onderzoek veel nieuwe informatie oplevert en dat het de moeite loont om het een vervolg te geven. Momenteel roepen de verzamelde gegevens nog veel vragen op, waarop lastig eensluidende antwoorden te geven zijn. Ook na een systematische ordening van de gegevens en de daaropvolgende interpretatie zal dit voor veel gevallen niet veranderen. Toch laten de voorbeelden ook zien dat het door middel van eliminatie en het in een logische volgorde plaatsen van elementen, mogelijk wordt om tot een zekere fasering en duiding te komen.

Tevens geeft het onderzoek inzicht in de mate van originaliteit van bepaalde elementen, vooral in combinatie met een goede analyse van (historische) afbeeldingen. Het projecteren van de als origineel aangeduide onderdelen uit een bepaalde fase op het recentere restauratiewerk maakt het mogelijk om hypothesen op te stellen over hoe de donjon er als geheel heeft uitgezien. Zo zullen langzaam maar zeker steeds meer eensluidende antwoorden gegeven kunnen worden.

Afb. 29: De sluitsteen bovenin de nis, met in het hart de loden mantel met de stop of het ijzer onderdeel. (afb. auteur)

Eindnoten

- (1) Kamphuis Bureau voor Bouwhistorie, *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling, Voorhout Ruïne van Teylingen, deel 1*, Delft 1994
- (2) Of een stookplaats die geheel voor de binnenzijde van de gevel lag met een rookkanaal dat voor de twee kanalen in de gevel langs liep.
- (3) Een andere vraag is waar de trappen naar de eerste en tweede verdieping waren geplaatst. Er zijn geen sporen van muurtrappen gevonden, dus lijkt het erop dat er een trappenhuis in de grote zalen op deze etages lag.
- (4) Deze steentjes zijn rondom in de gehele ruïne terug te vinden als opvullingen van diverse gaten. Ze zijn nergens gebruikt voor grotere vlakken.
- (5) De vorm van deze sparing met de afgeschuinde bovenkant zou ook kunnen wijzen op een dichtgezette kaarsnis. In vergelijking met de andere kaarsnissen of de restanten daarvan zou dit dan een erg kleine nis zijn geweest. Dat lijkt niet aannemelijk.
- (6) Overigens kan het doorlopen van de naad van de inkassing deze theorie ook weer weerleggen. Waarom immers een inkassing hakken als er ook al een nieuw balkgat gemaakt wordt? Het is dan makkelijker om dat deel van de sparing gewoon in zijn geheel uit te hakken en later op te vullen. Het kan ook een argument zijn om

uit te gaan van een bestaande oplegging, waarbij de inkassing boven en naast de bestaande balk werd gehakt.

(7) De inkassing kan overigens ook gebruikt zijn om een bestaande balk in zijn geheel te verwijderen voor hergebruik elders. Het lijkt echter bijna niet mogelijk dat hier geen balk heeft gelegen. De overspanningen zouden anders namelijk erg groot worden.

(8) Tijdens het bezoek van de Kastelen Studiegroep aan de ruïne op 20 oktober 2018 is over deze mogelijkheden gesproken. Een met de waterleiding-optie vergelijkbare situatie komt ook voor in Conisbrough Castle, Engeland (vriendelijke mededeling Rob Gruben)

(9) Het toilet dat is aangetroffen uiterst rechts op de tweede verdieping aan de binnenzijde en op de eerste verdieping aan de buitenzijde roepen vragen op die hierbij aansluiten. Waar kwamen de kokers van deze toiletten uit? Is de uitmonding hiervan dichtgezet of sloten ze aan op een gesloten beerput? Een andere observatie in dat kader: waar lag de toilet op de begane grond?

DE MODERNISERING VAN DE VESTING NAARDEN IN DE

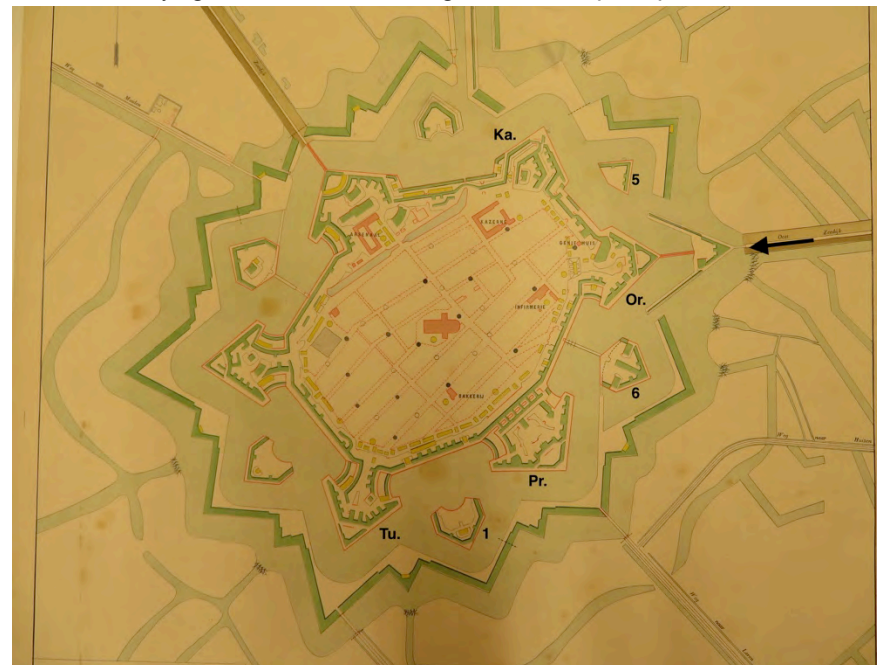
In 2018 is een ontwerp gemaakt voor een herbestemming van gebouw P' in Naarden. Het gebouw ligt op Ravelijn 6 voor de Utrechtse Poort. Naast het gebouw ligt het oog symmetrische gebouw Q'. Samen nemen de gebouwen een beeldbepalende positie in langs de belangrijkste toegangsweg tot de stad, de Kapitein G. A. Meijerweg. Vast onderdeel van het herbestemmingstraject is bij SMB een bouwhistorisch onderzoek. Een dergelijk onderzoek dient een tweeledig doel. Ten eerste legt het een aantal basisvoorwaarden voor het ontwerp vast. Ten tweede vergroot het de algemene kennis over de ontwikkeling van de vestingwerken.

In 1873 begon men aan een grootschalige modernisering van de vesting. Op dat moment hadden de vestingwerken van Naarden nog altijd de opzet die deze aan het eind van de zeventiende eeuw hadden gekregen. In de jaren die volgden, werd er binnen die zeventiende-eeuwse structuur een geheel nieuwe, moderne vesting aangelegd. Deze was in 1880 gereed. Ook het gebouw P' werd in die periode op een reeds bestaand ravelijn gebouwd. De bouw maakte deel uit van de tweede fase van de modernisering van de vesting, te weten *“Het verbeteren der fronten Oranje-Promers en Promers-Turfpoort der vesting Naarden”*. In de jaren daarvoor waren bastion Katten en de daarop aansluitende courtine reeds gemoderniseerd en was het fort Ronduit aangelegd.

Het werk aan de fronten Oranje-Promers en Promers-Turfpoort werd vastgelegd in een bestek.⁽¹⁾ Verschillende aannemers dienden een prijs in en op 28 mei 1875 werd het werk gegund aan aannemer A.D. van Seters uit Vught.⁽²⁾ Op 6 juni 1875 werd de fundering van gebouw P' uitgezet en op 28 oktober van datzelfde jaar was het hele gebouw gereed *“behoudens het plaatsen der ijzeren schoorsteenbuizen”*.⁽³⁾ Gebouw P' werd dus in één keer neergezet en aan het gebouw is duidelijk af te lezen dat het daarna niet meer wezenlijk is veranderd. Het maakt de bouwgeschiedenis van het gebouw niet heel bijzonder. Erg verrassend waren echter de vele

NEGENTIENDE EEUW

ontwerpen van diverse onderdelen van de vesting die tijdens het onderzoek zijn gevonden. Dit artikel gaat daar dieper op in.

Afb. 1: Plattegrond van de vesting. Met de pijl is de aanvalsroute over de zeedijk aangegeven. De Oostbeer sluit aan de op deze dijk en op de saillant van bastion Oranje. De bastions Katten, Oranje, Promers en Turfpoort zijn aangegeven met Ka., Or., Pr. respectievelijk Tu. De nummers 1, 5 en 6 duiden op de gelijknamige ravelijnen. (basistekening NA-1566 01 OBGK K7-51)

De negentiende eeuw is een periode van elkaar snel opvolgende technologische veranderingen. Ze hadden een grote impact op de vestingbouw. Een van die veranderingen was de introductie van het geschut met de getrokken loop, rond 1860. De gladde kanonsloop maakte toen plaats voor een loop waarin een serie spiraalvormige groeven waren aangebracht. Een granaat, die door een kanon met een dergelijke loop werd afgeschoten, ging om zijn as draaien en kreeg zodoende een preciezer en langere baan en had een grotere impact. Het werd hierdoor tevens mogelijk om met conische granaten te schieten en daardoor makkelijker om met de samenstelling van de munitie te variëren. Het idee van een getrokken loop ontstond overigens al in de zestiende eeuw, maar pas in de negentiende eeuw vond men de mogelijkheden om dergelijk geschut ook werkelijk op een goede manier te produceren.

Het gevolg van de komst van dit nieuwe geschut was tweeledig. Allereerst waren vrijstaande, onbeschermd, bakstenen gebouwen niet langer bestand tegen een directe beschieting. Ze moesten voortaan voorzien worden van een dikke aarddekking. Het maakte de gebouwen bomvrij. Ten tweede liepen de steden Utrecht en Naarden, beide gelegen op de oostkant van de Waterlinie, een groter risico op een bombardement door de toegenomen reikwijdte van het geschut. In eerste instantie werd alleen op dit laatste gevolg ingespeeld met de aanleg van een extra fortenring rond Utrecht en met de bouw van het *Offensief voor Naarden* in de jaren zestig van de negentiende eeuw. Het nog altijd bestaande fort Werk IV, gelegen bij Het Spant in Bussum, hoorde bij dat *Offensief*.

Bestaande forten en vestingsteden werden in die jaren nog niet gemoderniseerd. De noodzaak hiervoor werd echter dringend door de oorlog tussen Frankrijk en Pruisen in 1870-1871. Dit was de eerste oorlog waarin dit moderne geschut massaal werd ingezet en duidelijk werd hoe groot de destructieve kracht ervan werkelijk was. Daarnaast bleek ook het gevaar van snelle mobilisaties, mede door de inzet van de spoorwegen, en de steeds groter wordende legers. Pruisen was een geduchte tegenstander. Nederland had voortaan een gevaarlijke oosterbuur.

Tijdens de oorlog was Nederland neutraal gebleven, maar het had wel het leger gemobiliseerd. Daarbij bleek er een groot gebrek aan kazerneruimte en bomvrije schuilplaatsen te zijn. Ondertussen was het accent van de Nederlandse landsverdediging steeds meer op de Nieuwe Hollandse Waterlinie (NHW) komen te liggen. De ervaringen van 1870 leidden daarom tot een algehele modernisering van de NHW en dus ook van de vesting Naarden.

Afb. 2: Uitzicht op de gebouwen P' en Q' vanaf bastion Promers (foto auteur)

Afb. 3: Uitzicht op de gebouwen P' en Q' vanaf de Utrechtse Poort (foto auteur)

Hoe die modernisering van de vestingwerken in Naarden eruit zou moeten zien, is tussen 1872 en 1875 uitgewerkt in verschillende ontwerpen. Ze laten uiteenlopende vestingbouwkundige visies zien. Hieronder worden verschillende ervan besproken. Ze zijn uiteindelijk niet uitgevoerd. Waar mogelijk worden voorbeelden van gelijksoortige constructies uit andere forten, die wel zijn gerealiseerd, aangehaald. Te beginnen met de plannen voor ravelijn 6, waarop gebouw P' is aangelegd.

In de map *NA.2.13.01-3583-56G*, (NA = Nationaal Archief) zit een pakket tekeningen met verschillende ontwerpen. Een van die tekeningen laat een overzichtsplattegrond van de vesting zien, van 24 januari 1873. Ravelijn 6 is hierop voorzien van diverse gebouwen en kazematten. Een

detailtekening van de opzet van ravelijn 6 dateert van 23 maart 1872 (*NA.2.13.01-3582-53G*). Op het ravelijn zijn een tweetal ruggelings geplaatste bomvrije gebouwen getekend. Daarin zijn naast manschappenverblijven, privaten en een keuken, ook kazematten ondergebracht. De kazematten zijn gericht op het gebied, binnen de bedekte weg, vóór de saillanten van de bastions Promers en Oranje. De achterwanden van de kazematten bestaan uit schuin geplaatste, dikke betonplaten. Tussen de kazematten en de manschappenverblijven ligt een met aarde gevulde ruimte. Om de schootsvelden van de kazematten vrij te maken, moeten de bekledingsmuren van het ravelijn gedeeltelijk verlaagd worden. De kazematten zelf worden middels vleugelmuren en aardwerken afgeschermd van vijandelijk vuur dat uit het veld vóór het ravelijn komt.

Het ravelijn nam een belangrijke positie in binnen de verdediging van de vesting. Het lag aan de oostzijde van de vesting, direct naast de oostbeer. De zeedijk die op de beer aansloot werd beschouwd als een belangrijke aanvalsroute. Bovendien beschermde het ravelijn de toegangsweg naar de stad aan deze zijde van de vesting. Achter het ravelijn lag immers de Utrechtse Poort. Het verklaart de ingrijpende wijziging van het ravelijn die men voorstelde. Op de overzichtsplattegrond worden de overige ravelijnen ongemoeid gelaten, uitgezonderd ravelijn 5 dat een vergelijkbare strategische positie innam. Verderop in het artikel wordt daar dieper op ingegaan.

Om een idee te krijgen hoe deze kazematten eruit zouden hebben gezien, is een bezoek aan fort Rijnauwen zeker de moeite waard. De kazematten in dit fort hebben namelijk vrijwel precies dezelfde opzet als de kazematten in het ontwerp voor ravelijn 6, inclusief de schuine, betonnen achterwanden.

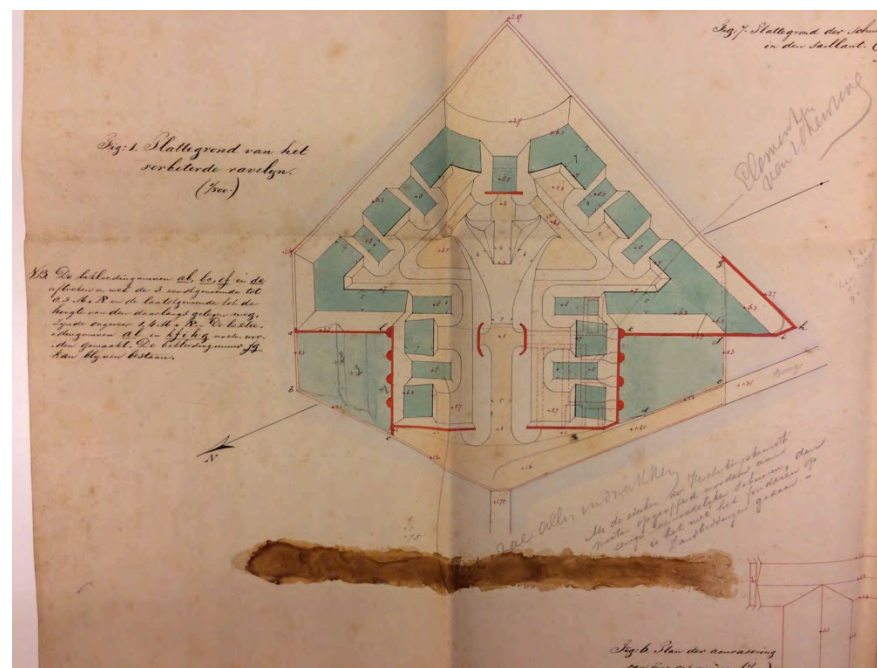
Afb. 4: De overzichtsplattegrond van 24 januari 1873. Het accent van de verdediging ligt hier op de ravelijnen 5 en 6 aan weerszijden van de Oostbeer. De bastions behouden voor een groot deel hun zeventiende-eeuwse vorm en worden slechts voorzien van enkele nieuwe kazernegebouwen. Ook het achttiende-eeuwse kruithuis in de keel van bastion Promers blijft in dit plan gehandhaafd. (NA 2.13.01-3583-56G)

In het hierboven genoemde pakket tekeningen, waar de overzichtsplattegrond deel van uitmaakt, zit ook een tekening met een opmerkelijk ontwerp voor het ensemble van bastion Promers en de twee ernaast liggende ravelijnen, van 1 maart 1873. Elk van de ravelijnen is voorzien van een gebouw met kazematten, gericht op het gebied vóór de saillant van het bastion. Het gebied achter de ravelijnen en vóór de saillant van de bastions Oranje en Turfpoort wordt verdedigd vanuit twee kazemattengebouwen in de flank van bastion Promers.

De kazemattengebouwen maken deel uit van een grote kazerne, die in de keel van het bastion is geplaatst. De kazerne lijkt op de huidige kazerne. Belangrijk verschil is echter dat de middengang, zoals die in de huidige kazerne is opgenomen, in dit ontwerp een gracht is, aangesloten op de hoofdgracht van de vesting. Het bastion wordt dus in dit ontwerp losgesneden van de rest van de vesting.

Verder is op de tekening te zien dat men de courtines vanaf bastion Promers als het ware naar buiten wilde draaien en helemaal doortrekken naar de saillant van de bastions Oranje en Turfpoort. Hierdoor zou er een vrijwel recht front ontstaan, vanaf bastion Turfpoort naar bastion Oranje.

Bastion Promers kwam dan los, als een caponnière, voor dit nieuwe front te liggen.

Afb. 5: De tekening van ravelijn 6 van 23 maart 1872, waarop de kazemattengebouwen verder zijn uitgewerkt. (NA.2.13.01-3582-53G)

Afb. 8: De frontcaponnière van fort Rijnauwen. De kazematten worden door een vleugelmuur beschermd tegen direct vuur uit het veld. De caponnière zelf is met een gracht afgescheiden van de rest van het fort (foto auteur)

Afb. 9: Fort Rijnauwen: de toegang tot de caponnière (foto auteur)

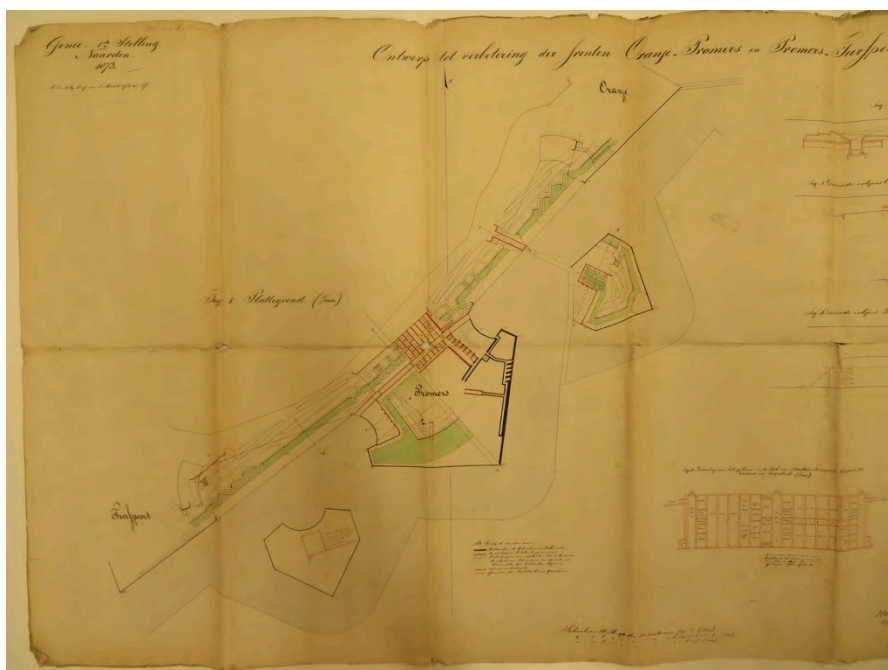

Afb. 10: Fort Rijnauwen: het interieur van de kazematten (foto auteur)

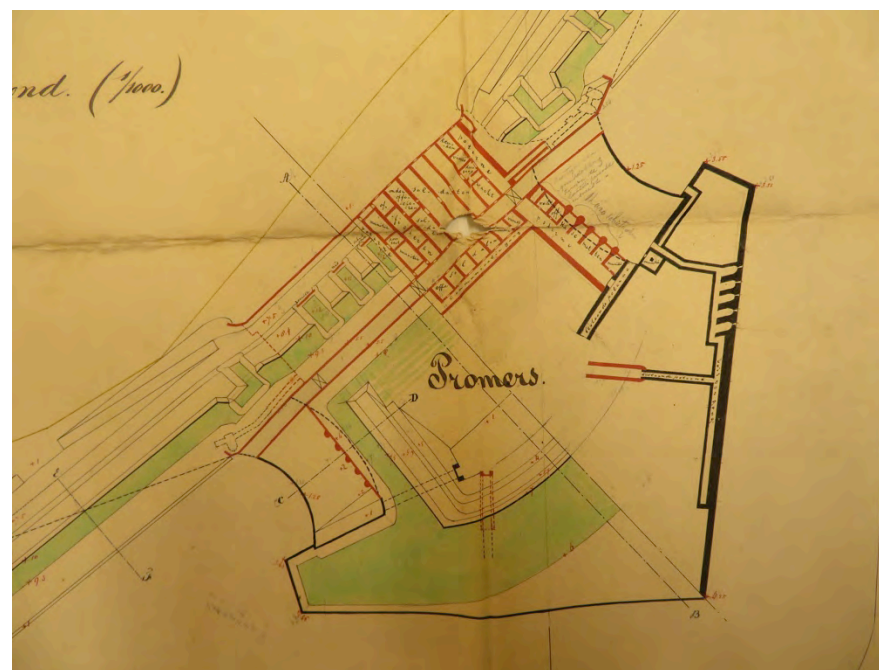

Afb. 11: Fort Rijnauwen: het interieur van de kazematten met de schuingeplaatste, betonnen achterwand (foto auteur)

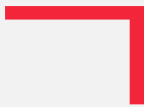

Afb. 12: Het ontwerp voor bastion Promers van 1 maart 1873. Vanaf het bastion worden nieuwe courtines aangelegd die aansluiten op de saillant van de bastions Oranje en Turfpoort. Bastion Promers wordt daarbij middels een gracht losgesneden van de rest van de vesting en komt als een caponnière los voor een recht front te liggen (NA 2.13.01-3583-56G)

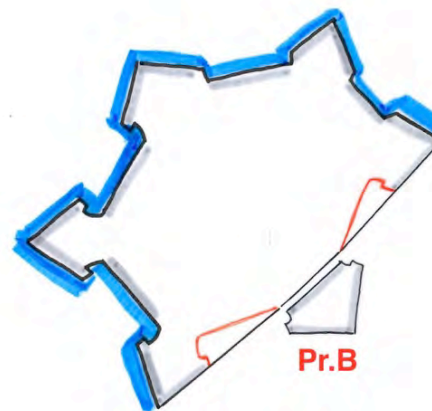

Afb. 13: Detail van het bastion Promers. In de keel van het bastion komt een grote kazerne te liggen. Dwars door de kazerne loopt een gracht die aansluit op de vestinggracht. De kazernes aan weerszijden van deze gracht zijn bereikbaar via rolbruggen. In de flanken van het bastion zijn kazemattengebouwen aangebracht (NA 2.13.01-3583-56G)

Afb. 14: Schematische weergave van de gevolgen van deze voorgestelde ingreep. a: de bestaande situatie

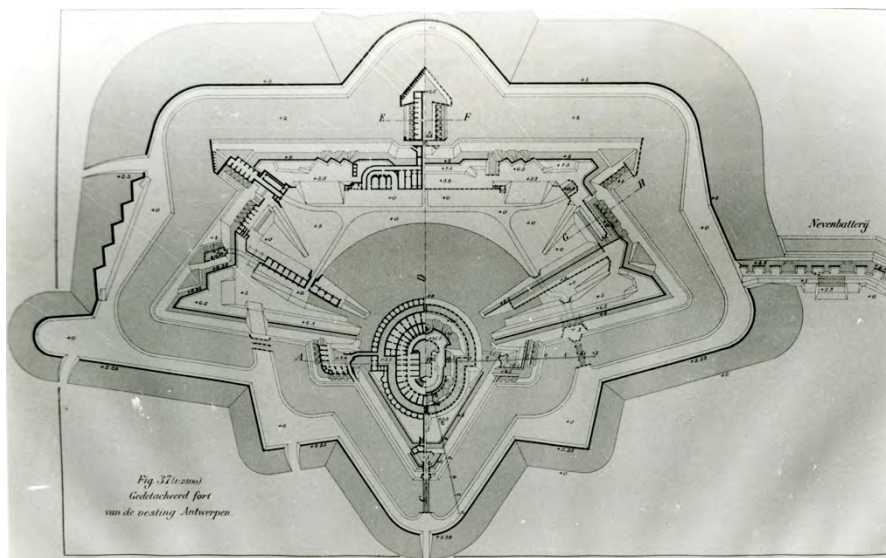

Afb. 16: Schematische weergave van de gevolgen van deze voorgestelde ingreep. c: het resultaat is een front dat hoort bij een modern polygonaal fort zoals die bijvoorbeeld werden aangelegd rond Antwerpen.

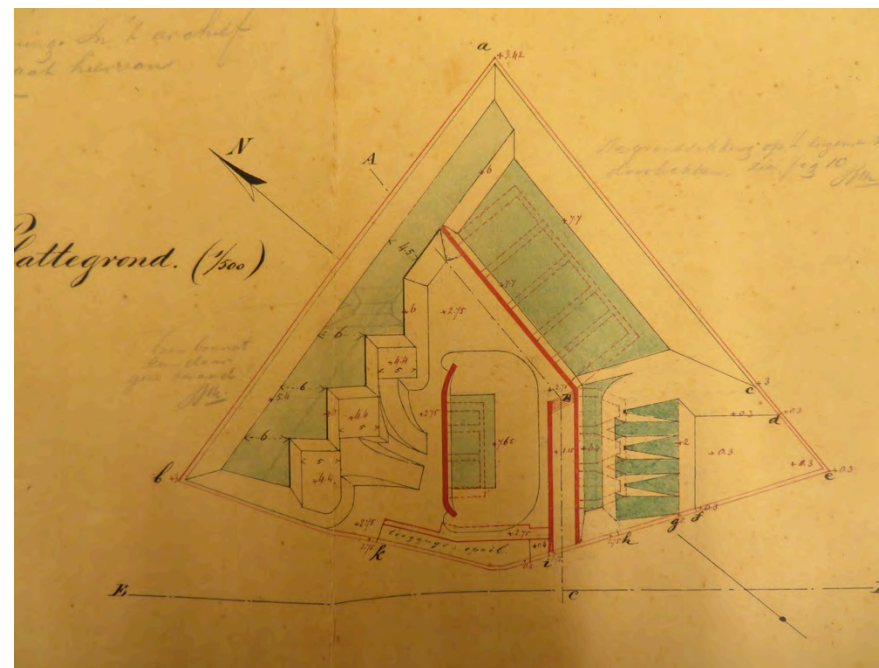
Afb. 15: Schematische weergave van de gevolgen van deze voorgestelde ingreep. b: om het rechte front tussen de bastions Oranje en Turfpoort te maken moeten de bestaande courtines en flanken worden afgebroken en moet er een gracht aangelegd worden tussen bastion Promers en de vesting.

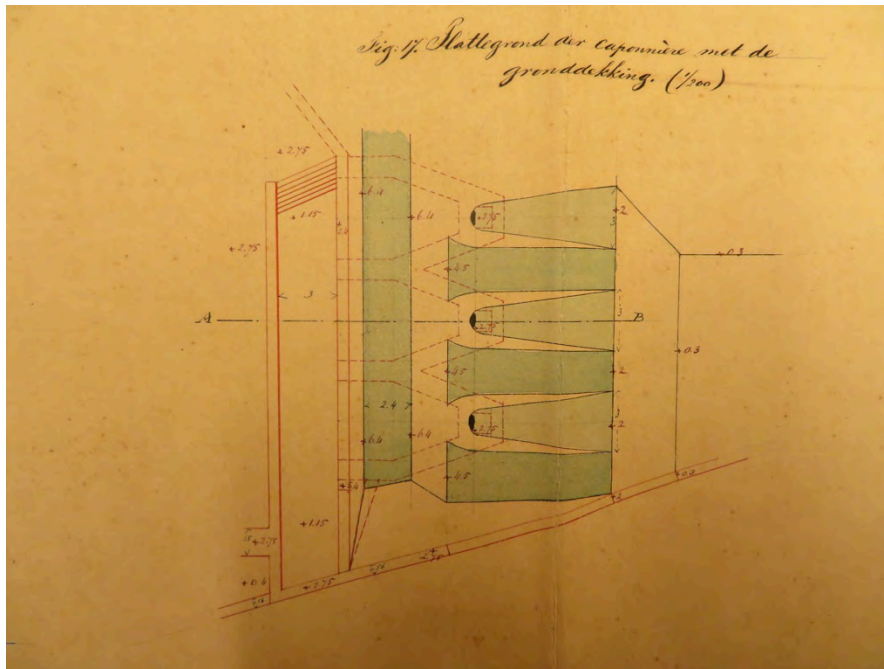
Afb. 17: De plattegrond van een van de polygonale forten zoals Brialmont die ontwierp voor Antwerpen. Deze forten kenmerken zich door een lang, recht front met in het hart ervan een caponnière (archief Stichting Menno v. Coehoorn inv. nr 40951)

Een ander voorbeeld is ravelijn 5. Dit ravelijn lag aan de andere kant van de oostbeer en had een vergelijkbare positie als ravelijn 6 ten opzichte van de aanvalsroute over de zeedijk. Ook voor dit ravelijn had men grootse plannen. Op de hierboven genoemde overzichtsplattegrond van 24 januari 1873 is een zeer ingrijpende modernisering ervan opgenomen. Deze is in detail uitgewerkt op een aparte ontwerptekening die deel uitmaakt van hetzelfde archiefstuk. Dit ontwerp is van 28 september 1872. Het ravelijn is hierop voorzien van een kleine kazerne met daarbij een kazemattengebouw. Er is een apart remisegebouw opgenomen ten behoeve van de geschutopstellingen in de openlucht. Het kazemattengebouw bestaat uit drie kazematten, gemaakt van ijzeren liggers met een betondekking en gietijzeren schietgatelementen. Het is een variant op de pantsergeschutstanden van Kromhout.⁽⁴⁾

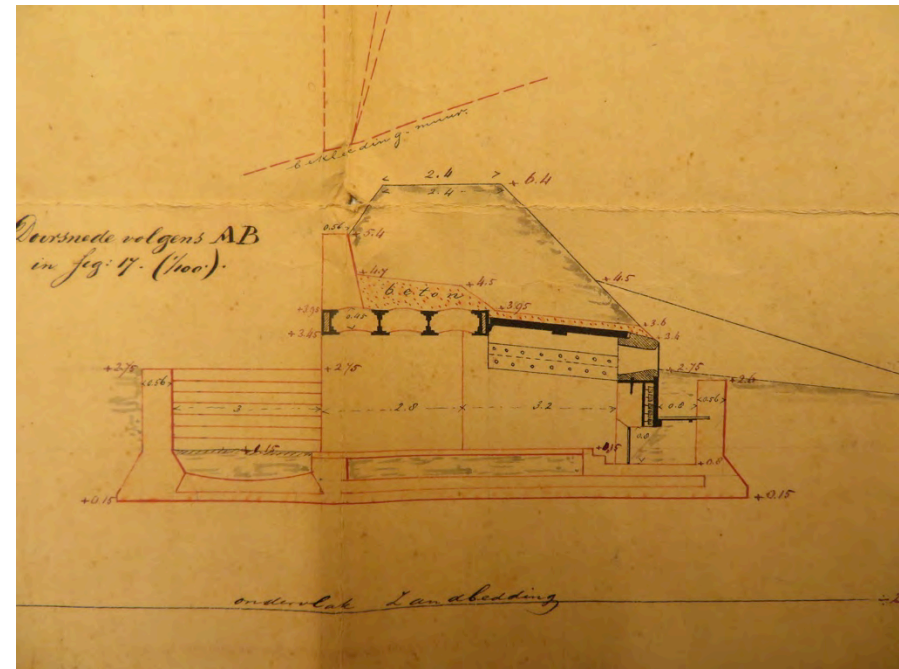

Afb. 18: De plattegrond van ravelijn 5 met het plan van 28 september 1872. In de rechter flank zijn een drietal kazematten voorzien. De linkerzijde van het ravelijn wordt voorzien van geschutopstellingen in de openlucht. Voorin het ravelijn komt een kazerne te liggen. (NA 2.13.01-3583-56G)

Afb. 19: Detail van de plattegrond van de kazematten (NA 2.13.01-3583-56G)

Afb. 20: Doorsnede van de kazematten. De constructie bestaat uit ijzer en beton, dit in tegenstelling tot de kazematten op ravelijn 6. Deze zouden helemaal in metselwerk uitgevoerd moeten worden. (NA 2.13.01-3583-56G)

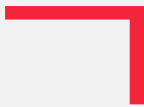

Afb. 21: De huidige situatie van ravelijn 5. Er zijn in de negentiende eeuw nooit gebouwen op dit ravelijn aangelegd (foto auteur)

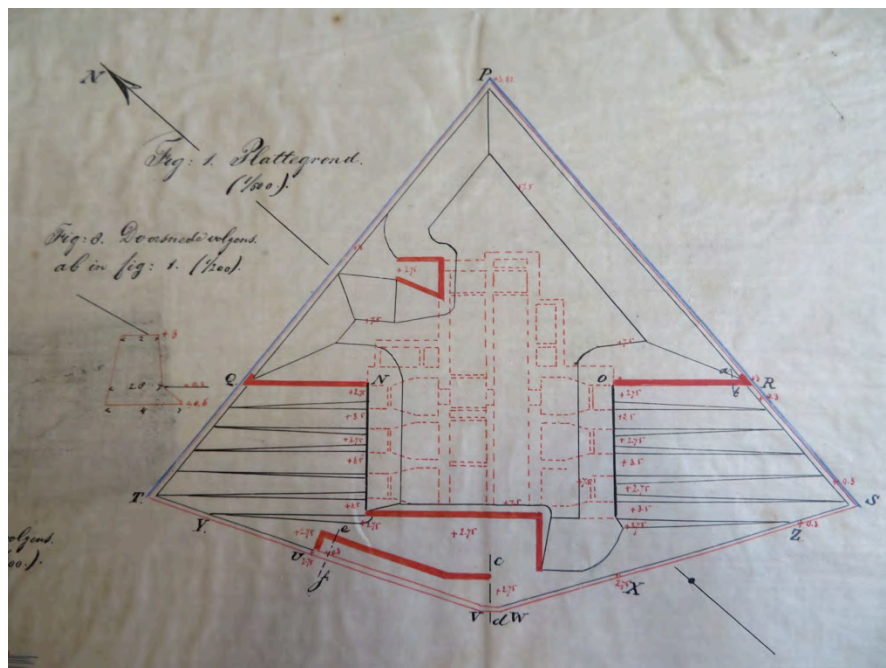

Afb. 22: De huidige situatie van bastion Promers gezien vanaf de weg naar de Utrechtse Poort. Uiteindelijk zijn alleen in de linkerflank kazematten aangelegd (foto auteur)

Dit is niet het enige ontwerp voor dit ravelijn. In het Noord-Hollands Archief zijn nog een tweetal andere ontwerpen aangetroffen.⁽⁵⁾ Ze staan naast elkaar op één tekenblad afgebeeld. De tekening is van 26 april 1872.⁽⁶⁾ Het ene ontwerp toont een opzet van twee bomvrije gebouwen met verblijfs- en voorraadruimtes, gecombineerd met een tweetal remises. Het geschut wordt in de openlucht opgesteld. De gebouwen zijn volledig in metselwerk uitgevoerd. Beton en ijzer komen hier niet voor.

Afb. 23: Het ontwerp voor ravelijn 5 met kazematten dat bewaard is in het Noord-Hollands Archief (NHA 548 inv. nr. 75). De tekening is gedateerd op 26 april 1872.

Afb. 24: Het interieur van de kazematten op fort Pannerden geeft een idee van de kazematten zoals die voorzien waren op ravelijn 5 (foto auteur)

Het andere ontwerp voorziet in een langgerekt gebouw in het hart van het ravelijn. Het centrale deel van dit gebouw herbergt de verblijfs- en voorraadruimtes. Vandaaruit kunnen de twee rijen kazematten betreden worden, die aan weerszijden van het gebouw liggen. De kazematten worden door twee vleugelmuren afgeschermd van direct vuur vanuit het veld. Het is een opzet die erg lijkt op het hierboven besproken ontwerp van ravelijn 6. Voor de constructie van de kazematten is echter een hele andere opzet gekozen. In dit geval bestaat het dak uit stalen liggers, gecombineerd met een betonnen dekking. Er zijn geen gietijzeren elementen rond het schietgat aangebracht.

De twee ontwerpen met kazemattengebouwen zijn niet alleen qua opzet vooruitstrevend, maar ook qua materialisatie. Het toepassen van beton en ijzer was in 1872 beslist nog geen gemeengoed in de Nederlandse vestingbouw. Oplossingen als deze zijn in meerdere ontwerpen voor forten elders in de NHW voorgesteld, maar uiteindelijk alleen in fort Pannerden toegepast.⁽⁷⁾ Pas in de loop van de jaren tachtig van de negentiende eeuw werden kazematten als deze gebruikelijker.

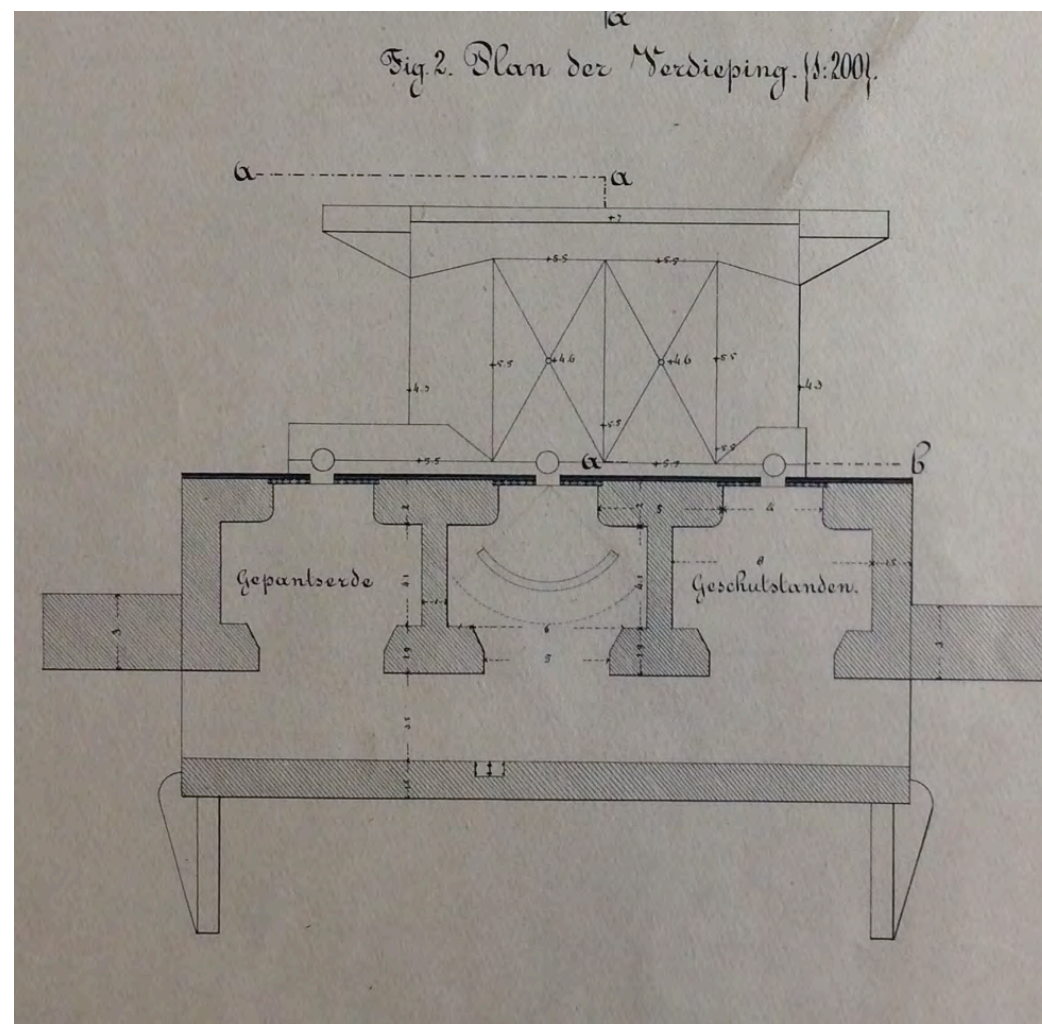
Afb. 25: De plattegrond van bastion Oranje van 13 april 1874. Het heeft in grote lijnen de indeling die het bastion tegenwoordig ook heeft. Gebouw H is in dit ontwerp echter kleiner en voorzien van een verdieping met drie gepantserde geschutstanden (NHA 548, inv. nr. 192)

Als laatste is het interessant om hier een ontwerp voor bastion Oranje te bespreken. De saillant van dit bastion sloot aan op de oostbeer. Het bastion lag in het verlengde van de zeedijk en dus in de as van een potentiële aanvalsroute. In de huidige opzet wordt deze aanvalsroute verdedigd vanuit een drietal mortierkazematten, die verdiept en voorin het bastion gepositioneerd zijn. Het gebouw met de mortierkazematten is tegenwoordig bekend als gebouw H. Dit gebouw is middels een met aarde gedekte gang verbonden met het kazernegebouw G.

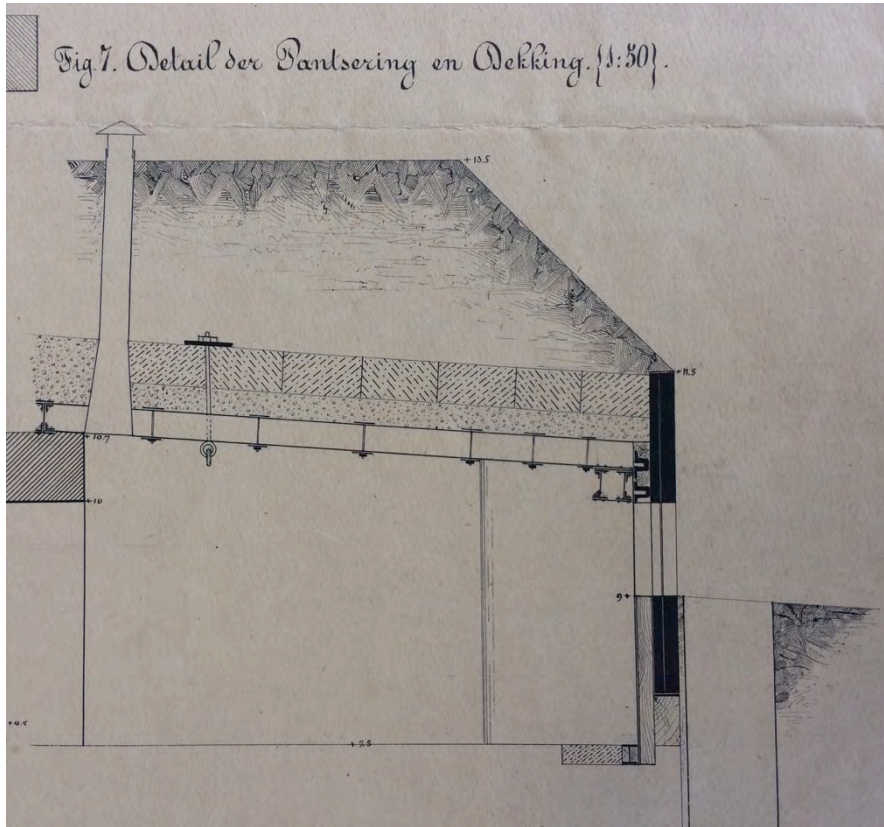
Een tekening uit het Noord-Hollands Archief van 13 april 1874 laat deze opzet grotendeels ook zien, met als verschil dat gebouw H hier nog veel kleiner is en voorzien is van een opbouw met drie gepantserde geschutstanden.⁽⁸⁾ Ze bestaan uit een gemetselde basis met daarop een dakconstructie van ijzeren liggers en een gecombineerde natuursteen-betondekking. Het front van de geschutstand is gemaakt van houten platen met een ijzeren pantserbekleding, gelijkend op die van een oorlogsschip. Ook hier is dus weer gekozen voor een oplossing met moderne bouwmaterialen.

Er is ook sprake geweest van het maken van een geschutskoepel op het dak van gebouw H.⁽⁹⁾ De ronde ruimte met een massief gemetselde centrale zuil in het hart van het huidige gebouw zou hier het fundament voor kunnen zijn; en het cirkelvormige vlak metselwerk op het dak van het gebouw zou de basis kunnen zijn om de koepel op te zetten. Het zou dan waarschijnlijk gaan om een houten koepel, bekleed met een ijzeren pantserbekleding. Wederom betreft het een constructie die is afgeleid uit de scheepsbouw en ook is toegepast op een van de Brialmontforten in Antwerpen. Er zijn echter geen tekeningen van gebouw H met deze koepel erop bekend. Er wordt alleen in brieven en rapporten naar verwezen.

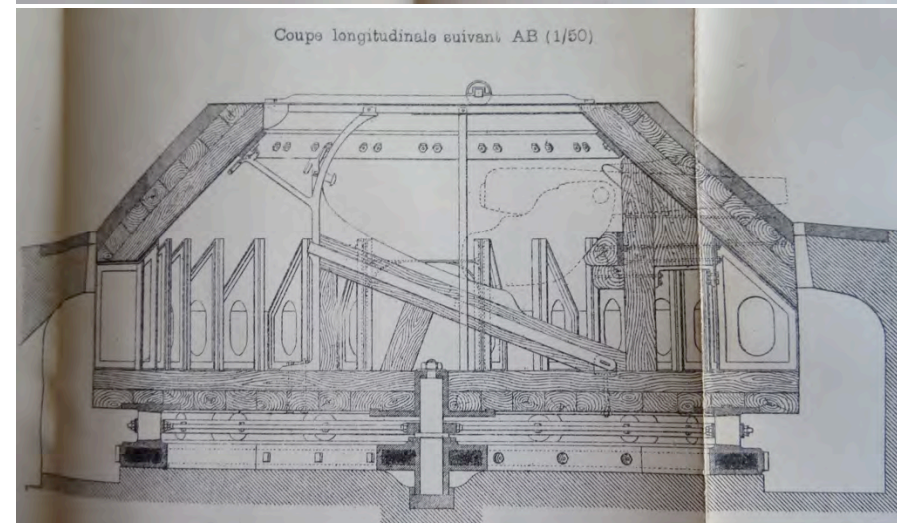
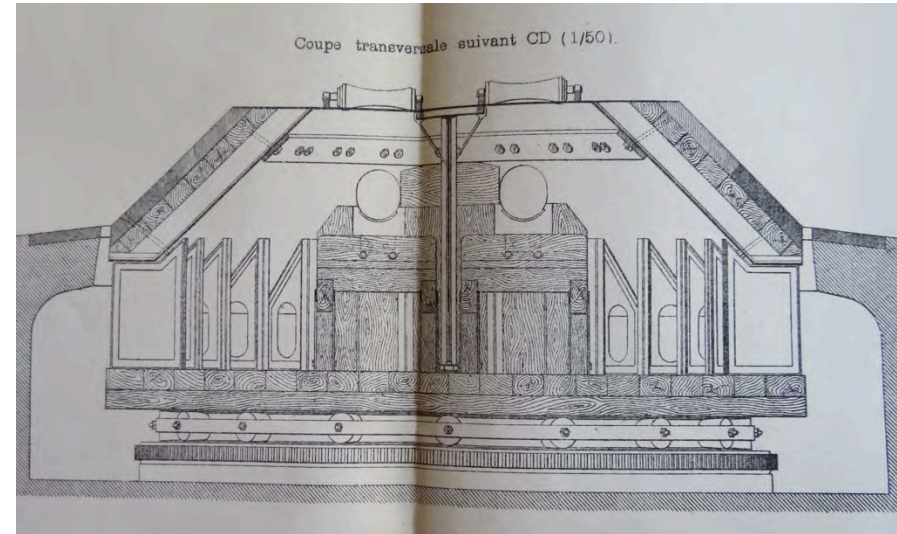

Afb. 26: Detail van de plattegrond van de geschutstanden (NHA 548, inv. nr. 192)

Afb. 27: Detail van de doorsnede van de geschutstanden (NHA 548, inv. nr. 192)

Afb. 28: Doorsnedes van een koepel die mogelijk voor bastion Oranje gepland was, zoals afgebeeld in "Etude des Tourelles Cuirassees Tournantes" door Mougins uit 1873. Dit type koepel is ook toegepast op de forten in Antwerpen (privécollectie auteur)

Afb. 29: De plattegrond van ravelijn 6 van 28 april 1873. Er is slechts sprake van twee kleine kazernes annex remisegebouwen en geschutopstellingen in de openlucht. De kazematten zijn geheel uit het plan verdwenen (NA 2.13.01-3608-71G)

Voor gebouw P' was het proces om tot het uiteindelijke ontwerp te komen ook op de tekeningen te volgen. Op 26 april 1873 werd een ontwerp gemaakt voor het gebouw, dat sterk lijkt op hetgeen uiteindelijk is gerealiseerd (NA.2.13.01-3608-71G). Het plan laat het ravelijn zien met twee exact dezelfde bomvrije gebouwen. Ze herbergen manschappenverblijven, privaten, officiersvertrekken, een keuken en een remise voor het geschut dat in de openlucht op het ravelijn opgesteld zou kunnen worden. Van kazematten is geen sprake meer. Op de plattegrond zijn met potlood verschillende alternatieve indelingen geschetst. Dit schetsen resulteerde destijds in twee priegelig getekende plattegrondjes onderaan het tekeningblad. Deze schetsjes laten de definitieve indeling

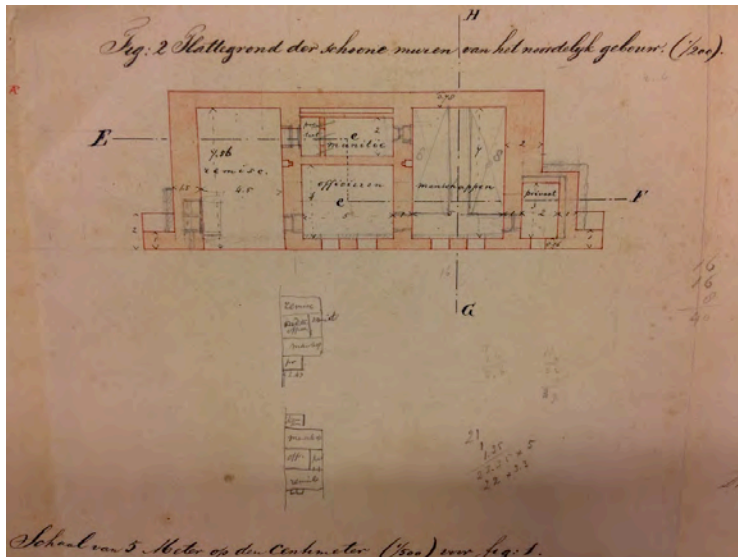
van de gebouwen P' en Q' zien. Beide gebouwen zijn op het oog nog altijd elkaars gelijke, maar hebben verschillende indelingen. Dit is het plan dat uiteindelijk tot een bestek met tekeningen werd uitgewerkt en in 1875 in een paar maanden tijd is gebouwd.

Dergelijke schetsexercities zijn ook op de ontwerptekeningen van de andere gebouwen terug te vinden. Het laat samen met de vele en zeer uiteenlopende ontwerpen zien dat men destijds niet in één keer voor een bepaalde opzet heeft gekozen, maar heel bewust verschillende opties overwogen heeft om tot het huidige ensemble van gebouwen te komen, dat verspreid over de bastions, de ravelijnen en de courtines van de vesting ligt.

Voor alle gebouwen geldt dat de uiteindelijk uitgevoerde ontwerpen behoudend zijn. De moderne vestingbouwkundige inzichten, die uit de eerdere ontwerpen blijken en uit de toepassingen van nieuwe bouwmaterialen, zijn verdwenen. Eenvoud is de norm. Op ravelijn 5 is uiteindelijk zelfs helemaal niets gebouwd. De verdediging van die sector van de vesting kwam geheel op het bastion Katten te liggen.

Een belangrijke reden voor de keuze voor de behoudende ontwerpen zullen de bouwkosten zijn geweest. Het ontwerp voor ravelijn 6 met de geschutkazematten wordt bijvoorbeeld geraamd op 110.000,- gulden, waarvan ruim 46.000,- gulden nodig was voor de kazematten. Het uiteindelijk uitgevoerde ontwerp was met 38.000 gulden in totaal dus een stuk goedkoper dan de kazematten van het andere plan alleen.⁽¹⁰⁾ De kosten om een volledig nieuw front te bouwen tussen de bastions Turfpoort en Oranje en de daarbij horende modernisering van bastion Promers, zullen een veelvoud daarvan zijn geweest.

Afb. 30: Detail van de plattegrond waarop met potlood de daadwerkelijk gerealiseerde indeling is aangegeven (NA 2.13.01-3608-71G)

Afb. 31: De Oostbeer en de aansluiting op de dijk. (foto auteur)

Er waren daar uiteraard ook militair strategische argumenten voor en niet uitsluitend financiële. Voor het bastion Katten heeft de auteur David Kips (Gids voor de vestingwerken van Naarden) al een analyse gemaakt.⁽¹¹⁾ Hieruit blijkt een verschil van inzicht in de mate waarin een aanval op de vesting via het, voornamelijk buitendijkse, gebied Oranje-Katten-Ronduit zou plaatsvinden of toch ook langs het front Oranje-Promers-Turfpoort. Ook was er discussie over de mate waarin geschut opgesteld zou moeten worden in kazematten om een intensief bombardement bij het begin van een belegering beter te kunnen weerstaan. Daarnaast was er twijfel over de mate waarin vertrouwd moest worden op de inundaties rond de stad.

Uit de huidige opzet van de vesting is af te lezen dat het accent uiteindelijk kwam te liggen op het gebied Oranje-Katten-Ronduit. De kazematten op bastion Oranje en Katten zijn immers op deze sector gericht. Ook op bastion Promers zijn de kazematten gericht op de oostbeer en de dijk. Het schootsveld richting bastion Turfpoort moest het zonder kazematten stellen.

De ontwerpen gaan veelal gepaard met rapporten en notities waarin bovengenoemde overwegingen verder worden uitgewerkt. De scope van het bouwhistorisch onderzoek stond een uitgebreide analyse van deze documenten niet toe. Vervolgonderzoek dat de komende tijd zal plaatsvinden, zal zich wel op een dergelijke analyse gaan richten. Het zal een aanvulling zijn op de hierboven genoemde analyse van Kips van bastion Katten en zo een licht laten schijnen op de ontwikkeling van dit hele front.

Jeroen van der Werf

Een verkorte versie van dit artikel is verschenen in Saillant n°1 van 2019 van de Stichting Menno van Coehoorn.

Verklarende woordenlijst

Bastion: pijlpunt- of ruitvormige uitbouw op de hoek van een verdedigingswerk ten behoeve van het opstellen van geschut

Bedekte weg: een doorlopende, door een wal gedekte weg rond de buitengracht van een vesting

Beer: gemetselde dam in een vestinggracht

Bomvrij: het door metselwerk, beton of grondlaag bestand zijn van een verdedigingswerk tegen vernieling door bommen

Brialmont: Belgische vestingbouwkundige uit de tweede helft van de 19e eeuw, die een grote invloed heeft gehad op de polygonale vestingbouw. Zijn bekendste werk is de ring van acht forten rondom Antwerpen.

Caponnière: een uitbouw van de hoofdwal ter flankering van de gracht

Courtine: de muur tussen twee bastions

Front: deel van de omwalling van een vesting

Geschutstand: opstelplaats voor geschut. In dit geval voorzien van pantseringen.

Kazemat: een overdekte opstelplaats voor geschut. Deze kan zowel deel uitmaken van een gebouw als op zichzelf staan.

Mortierkazemat: kazemat, specifiek voor het opstellen van mortieren

Polygonaal fort: een fort met een betrekkelijk eenvoudige veelhoekige vorm met rechte zijden. De zijden worden geflankeerd door caponnières.

Ravelijn: midden voor het vestingfront gelegen driehoekig buitenwerk ter dekking van de courtine

Remise: bomvrije bergplaats voor geschut of ander materieel

Saillant: de uitspringende punt van een bastion

Vleugelmuur: in dit geval een haaks op het front van de kazematten geplaatste wand, ten behoeve van de dekking van die kazematten tegen een beschieting

Eindnoten

1. Archief Stichting Menno van Coehoorn, bestektekeningen inv. nr. 25014, het bestek zelf is te vinden onder inv. nr. 20112.
2. Willemstein, L. en Werf, J. van der, *Gebouw P' Bouwhistorisch onderzoek en waardestelling*, 's Graveland 2018 (pag. 22).
3. Noord-Hollands Archief (NHA) 241, inv. nr 28.
4. Rolf, R. *Torens, Wallen en Koepels*, Middelburg 2007.
Op pag. 138 staat een tekening van een Kromhout pantserstand.
Op pag. 131 staat een ontwerp van fort Vechten waarop een hele serie van deze pantserstanden was gepland. Het is in die vorm uiteindelijk nooit uitgevoerd.
Interessant in deze is ook het op pag. 138 besproken oordeel over de pantserstanden van de zogenaamde ad-hoc commissie. De commissie geeft aan dat dergelijke pantseringen toegepast kunnen worden in flanken. Dat is bij ravelijn 5 ook gedaan. De pantseringen waren echter bedoeld voor frontaal vuur.
5. NHA 548, inv. nr. 75.
6. Ook het besproken ontwerp voor dit ravelijn uit het Nationaal Archief zat bij de tekeningen uit het Noord-Hollands Archief. Deze stond op een apart blad. De tekeningen waren gemaakt op calque. Ze lijken dus naast elkaar gemaakt te zijn en wellicht is uiteindelijk maar één ontwerp ter beoordeling doorgestuurd.
7. Rolf, R. *Torens, Wallen en Koepels*, Middelburg 2007 (pag. 131, 135 en 139).
8. NHA 548, inv. nr. 192 .
9. Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis, *Bouwhistorische opname bastion Oranje, courtine Oranje-Promers, deel 3, gebouw H*, Utrecht 2012 (pag. 13).
10. NA 2.13.01-3582-53G en NA 2.13.01-3585-40G.
11. Kips, D. 'Bastion Katten tot het eind van de 19^e eeuw (deel I en II)', in: *De Omroeper* jaargang 1995 nummer 3 en 4.

BIJLAGE

Specificatie van de monumenten

1. Monument Aardenburg, (Voorste gedeelte van de) Sint-Baafskerk aan de Sint Bavostraat 5 te Aardenburg
2. Monument Aduard, Abdijkerk aan de Burgemeester Seinenstraat 42 te Aduard
3. Monument Apeldoorn, gedenknaald voor koning Willem III en koningin Emma nabij de Loolaan en de Zwolseweg te Apeldoorn
4. Monument Doetinchem, kasteel Slangenburg aan de Kasteellaan te Doetinchem
5. Monument Goedereede, lichttoren aan het Kerkpad te Goedereede
6. Monument Heemskerk, slot Assumburg aan de Tolweg 7-9 te Heemskerk
7. Monument Heemstede, gedenknaald ter nagedachtenis aan de Slag bij Manpad nabij de Mandpadlaan en de Herenweg te Heemstede
8. Monument Heiligerlee, Graaf Adolfmonument aan de Provincialeweg 12 te Heiligerlee
9. Monument Hoorn, Roodestein 1 en Achterom 6 te Hoorn
10. Monument IJsselstein, kasteeltoren aan het Kronenburgplantsoen 9 te IJsselstein
11. Monument Kampen, Buiten Nieuwstraat 21 en Oudestraat 158 te Kampen
12. Monument Katwijk, grafmonument van Liere aan de Kerklaan 12 te Katwijk
13. Monument Medemblik, kasteel Radboud aan de Oudevaartsgat 8 te Medemblik
14. Monument Middelburg, de Oostkerk aan het Oostkerkplein 1 te Middelburg
15. Monument Naarden, Spaanse Huis aan de Turfpoortstraat 27 te Naarden
16. Monument Naarden, Vesting te Naarden
17. Monument Nijmegen, Kronenburgertoren aan de Parkweg 11 en 99 te Nijmegen
18. Monument Oosterhout, ruïne van Strijen aan de Kasteeldreef te Oosterhout
19. Monument Oostvoorne, Stenen Baak aan de Heindijk te Oostvoorne
20. Monument Oostvoorne, Jacobaburcht aan de Jacoba van Beijerenlaan en Hoflaan te Oostvoorne
21. Monument Rijswijk, gedenknaald in het Rijswijksebos nabij de Vredenburgweg te Rijswijk
22. Monument 's Gravenland, huis Trompenburg met bijgebouwen en grond aan het Zuidereinde 41-43 te 's Gravenland
23. Monument Santpoort, ruïne van Brederode aan de Velsenenderlaan 2 te Santpoort-Zuid
24. Monument Utrecht, Pandhof Sint Marie aan de Mariahoek te Utrecht
25. Monument Veere, Onze Lieve Vrouwenkerk aan de Oudestraat 26 te Veere
26. Monument Veere, Schotse huizen aan de Kaai 25, 25a en 27 te Veere
27. Monument Teylingen, ruïne van Teylingen aan de Teylingerlaan 15, 15b en 15c te Voorhout
28. Monument Zaltbommel, Maarten van Rossumhuis aan de Nonnenstraat 5 en 7 te Zaltbommel
29. Monument Zierikzee, Sint-Lievestertoren aan het Kerkplein 2 te Zierikzee
30. Monument Zwolle, Sassenpoort aan de Sassenstraat 53 te Zwolle

